

לתולדות פירוש רש"י על מסכת אבות

הרבה קולמוסין נשתברו בניסיון ללבן את השאלה האם רש"י פירש את מסכת אבות. היו מחכמי הדורות¹ שערערו על ייחוס הפירושים הנדפסים לרש"י, וסברו ש"הפירוש המצוי על מסכתא זו אשר ייחסו הסופרים והמדפיסים לרש"י, איננו לרש"י האמיתי הצח הרך והמפונק, אלא לאחד נגס שדימה עצמו ענק", אך אחרים הוכיחו מהמובאות בספרי הראשונים שאין ספק שרש"י פירש את מסכת אבות². וכך הוכחנו במבוא הכללי למהדורה זו³ מדברי הרשב"ץ בהקדמת פירושו שכתב: "והנה שמנו לפנינו פירוש רבינו שלמה ז"ל אשר לא היה כמוהו מפרש לשונות על כוונת אומרם", ובגוף הפירוש הוא מצטט דברים בשמו פעמים רבות. כמו כן ציינו שם שעוד הרבה ראשונים מצטטים פירושים בשם רש"י. וכנראה שגם אלה ששללו את ייחוס הפירוש לרש"י לא נתכוונו אלא למהדורות מסוימות⁴ שמשולבים בהם הרבה פירושים שאינם לרש"י.

בדברינו כאן נתמקד בסקירת כתבי היד והדפוסים המיוחסים לו, וננסה להצביע על המקורות מהם שאבה כל מהדורה, ואלו פירושים הם לרש"י ואלו לא.

כתבי היד

בספריות שונות ברחבי העולם מצויים כיום מספר כתבי יד של פירוש למסכת אבות המיוחסים לרש"י. נוסח הפירוש בכתבי היד הללו דומה, אך לא זהה, ויש ביניהם הבדלים שונים. מתחילה היה נראה שכולן ענף אחד הם והשינויים בין טופס אחד למשנהו הינם שינויים רגילים המצויים תדיר בין טפסים שונים של ספרים כתובי יד בכלל ושל חיבוריו של רש"י בפרט⁵, וככה נקטתי במבוא הכללי למהדורה זו שנדפס בראש החלק הראשון⁶. אך במהלך עבודתי נוכחתי שכתבי היד שבידינו מתחלקים לשני ענפים שונים, כשלכל ענף משתייכים כמה כתבי יד. בין כתבי היד שבכל ענף ישנם רק שינויים קלים בעיקר במעט חסר ויתר, אך שני הענפים עצמם שני נוסחים הם⁷. אמנם עיקרי הדברים דומים בשני הנוסחים, אך לרוב הסגנון שונה, ובכמה מקומות אף ישנם הבדלים ניכרים בעצם הפירוש. כמו כן, יש הבדל בין שני הנוסחים בהיקף הפירוש: האחד אינו כולל פירוש לפרק שישי, והשני כן, וגם בשאר הפרקים הנוסח השני מורחב במעט מהראשון. מהשוואה

1 רבי יעקב עמדין בהקדמה לפירושו "לחם שמים" על מסכת אבות. ובדומה לזה כתב המהר"ץ חיות בשו"ת "אמרי בינה" סי' יג-יד.

2 ראה למשל "שם הגדולים" לחיד"א ערך "רש"י" ובספרו "מחזיק ברכה" או"ח סי' רסז ס"ק ב ד"ה "והנה".

3 ח"א עמ' י-יא.

4 ראה להלן ברשימת הדפוסים.

5 ראה ר' חיים מיכל, "אור החיים" ערך "רש"י עמ' 585, ש"א פוננסקי, הקדמה לפירוש יחזקאל ותרי עשר לר"א מבלגנצי עמ' 21, ר"א ברלינר, רש"י על התורה, מבוא (מהדורה ראשונה ברלין תרכ"ז, מהדר' שנייה פראנקפורט תרס"ה).

6 עמ' י.

7 לכאורה יש לומר ששני הנוסחים שתי מהדורות הן, כמו שמצאנו לרש"י בכמה מחיבוריו (ראה "שם הגדולים"

בערכו), אך קשה להוכיח איזו מהדורה ראשונה ואיזו שנייה. מחד גיסא נראה שנוסח א נכתב בסוף ימיו, שכן הוא מזכיר בו (פ"א מ"ג) את ספר "הערוך" (ובנוסח ב מזכירים הדברים בשם "שמעתי"), שכתובתו הושלמה בשלהי ימי רש"י (ראה א. ברלינר, לתולדות פירושי רש"י, ספר רש"י עמ' ז). אך מאידך, במקום אחר בנוסח א (שם מ"ה) הוא מביא מ"אבות דרבי נתן" סתם, דברים שבנוסח ב הם מובאים מ"אבות דרבי נתן של צרפת" בניגוד ל"אבות דרבי נתן שהובאו מארץ ישראל". מזה נראה לכאורה שנוסח א נכתב בצעירותו כשהיה לפניו רק "אבות דרבי נתן" אחד ועדיין לא נודע לו מקיומם של שני "אבות דרבי נתן" ושיש חילוקי דעות ביניהם. לפיכך נראה ששני הנוסחים מקורם בשני תלמידים שכתבו את תורת רבם, כל אחד בסגנונו הוא.

למובאות בספרי הראשונים⁸ עולה שלפניהם היה הנוסח הראשון, והוא אשר הובא כפירוש העיקרי במסגרת פירושי הראשונים בספרנו זה⁹. הנוסח השני יובא להלן עמ' תנא.

להלן רשימת כתבי היד¹⁰:

נוסח א

א. "פירוש מסכת אבות לרבינו שלמה ז"ל" — כ"י משנת ה' אלפים ונ', ספריית פארמה פלאטינה מס' 327 (2785). מספרו במכון לתצלומי כ"י: 13634. על פי כ"י זה נדפס הפירוש במהדורתנו.

ב. "פירוש אחר למסכת אבות מרבינו שלמה ז"ל" — כ"י מן המאה השנייה לאלף השישי, ספריית פארמה פלאטינה מס' 1425 (2109). מספרו במכון: 13328. בכ"י זה ישנן כמה הוספות על כ"י הנ"ל שהובאו בפירוש הרשב"ץ בשם רש"י¹¹. אך נראה שלא כ"י זה עצמו היה לפני הרשב"ץ, אלא כ"י דומה. שכן במקום אחד אין המובאה ברשב"ץ מתאימה לכ"י זה¹². נראה שכ"י זה או דומה לו היה לפני המדפיסים של "מחזור בני רומה" (להלן דפוס ב) ולפני הר"י הלוי בעל ה"לב אבות" (להלן דפוס ג).

ג. "פירוש אבות לרבינו שלמה זצ"ל" — כ"י ספריית הוטיקן מס' 303. מספרו במכון: 355. ע"פ כ"י זה נדפסה מהדורת מכון "תורה שלמה" (להלן דפוס ז).

ד. "פירוש רש"י" — כ"י מן המאה השלישית לאלף השישי, ספריית הבודליאנה באוקספורד מס' 381 (598). מספרו במכון: 18369. ע"פ כ"י זה¹³ נדפס הפירוש בדפוס ברלין אלטונה (להלן דפוס ד).

ה. כנ"ל — כ"י הספרייה הלאומית בפריס מס' 769. מספרו במכון: 24845. כ"י זה זהה לקודם.

נוסח ב

א. "פירוש מסכת אבות לרבינו שלמה ז"ל" — כ"י ספריית ציריך מס' 21. מספרו במכון: 10402. על פי כ"י זה יובא להלן עמ' תנא ואילך הטקסט של נוסח ב.

ב. "פירוש מסכת אבות לרש"י ז"ל" — כ"י מן המאה השנייה לאלף השישי, ספריית בהמ"ל בניו יורק מס' 1520. מספרו במכון: 35180.

ג. "פירוש מסכת אבות לרש"י זצ"ל" — כ"י משנת קע"ט, ספריית פארמה פלאטינה מס' 1161 (2754). מספרו במכון: 13604.

ד. "פירוש מסכת אבות לרבינו שלמה צרפתי ז"ל מאור הגולה" — כ"י מן המאה השנייה לאלף השישי, ספריית פארמה פלאטינה מס' 984 (3174). מספרו במכון: 13912.

ה. "פירוש אבות מרבינו שלמה" — כ"י מן המאה השלישית לאלף השישי, ספריית מונטיפיורי מס' 32. מספרו במכון: 4554.

ו. "מסכת אבות והפירוש מרבינו שלמה ז"ל" — כ"י מן המאה השנייה לאלף השישי, ספריית פארמה פלאטינה מס' 963 (2403). מספרו במכון: 13268.

מונטיפיורי מס' 76 ומס' 104 ועוד. כמו כן ישנם כמה כתבי יד הנושאים את שמו של רש"י ואינם לו, אלא לרבי יעקב ב"ר שמשון, כמו: כ"י מונטיפיורי מס' 217; כ"י פארמה מס' 350 ועוד.

11 ראה פ"ג מ"ז הע' 7. פ"ג מכ"א הע' 27. פ"ה מ"א הע' 5.

12 פ"ב מ"ד הע' 2.

13 או כ"י הבא הדומה לו.

8 בעלי התוס', רבינו יונה, רבינו בחיי, רבי ישראל מטולידו, רבי יצחק מטולידו, רבי יוסף בן נחמיה, הרשב"ץ והטור ועוד. ראה מבוא לחלק הראשון עמ' י.

9 ע"פ כ"י א שברשימה להלן.

10 לא ציינו אלא כתבי יד הרשומים על שם רש"י. קיימים עוד כתבי יד אנונימיים שפירושם מעיד על בעליהם, כמו: כ"י בודפסט 370 (ראה להלן דפוס א). כ"י

- ז. "פירוש אבות לרבינו שלמה ז"ל" – כ"י בהמ"ל בנ"י מס' 1503. מספרו במכון: 31310.
- ח. "פירוש פרקי אבות לרש"י" – כ"י מיום כד טבת קפ"ו, ספריית הבודליאנה באוקספורד מס' 1095. מספרו במכון: 17703. בכ"י זה הרבה הוספות שאינן לרש"י.
- ט. "פירוש פרקי אבות של רבינו שלמה זצ"ל" – כ"י משנת קפ"ו. אסקוריאל G-2-3 מספרו במכון: 7363. רק עד אמצע פרק שני. זהה לכ"י הקודם.

הדפוסים

לאחר המצאת הדפוס זכה פירושו של רש"י למסכת אבות למהדורות רבות, שונות זו מזו. ובשונה מכתבי היד, ההבדלים בין מהדורות הדפוס השונות מהותיים ומשמעותיים. לא ראי מהדורה זו כראי מהדורה זו. קטעים רבים נמצאים במהדורה אחת ואינם באחרת, וכן להיפך.

הרב משה אלכסנדר זושא קינסטליכער במבואו המקיף ל"מסכת אבות עם פירוש רש"י" הוצאת מישור בני ברק תשנ"ב, בדק והשוה את כל המהדורות הנדפסות, והעלה השערה שבחלק מהמהדורות נשתרבו דברים שאינם לרש"י, אך מאחר שלא בדק גם את כתבי היד הרשומים על שמו, לא יכול היה לזהות בוודאות אלו קטעים יצאו מעטו של רש"י ואלו לא.

ואמנם, מהשוואת המהדורות הנדפסות לכתבי היד הנ"ל, עולה בבירור שחלק ניכר מתוך הפירושים הנדפסים אינו לרש"י, ונשתרבו לתוך פירושו בדפוסים השונים, כנראה מחמת כתבי יד של מפרשים אחרים שיוחסו בטעות לו. והגם שקשה לקבוע בבירור מהו הנוסח המקורי המדויק של הפירוש כפי שיצא מתחת ידו של רש"י, אבל מכל מקום ניתן לזהות על פי כתבי היד מה הם הפירושים שבודאי אינם לו. כמו כן, מתברר שלענין חלק מהמדפיסים היה כ"י של הנוסח הראשון, ולאחרים היה כ"י של הנוסח השני. ויש ששילבו בין שתי הנוסחאות, או שהביאו חלק מנוסח זה וחלק מהנוסח השני. דפוסים מאוחרים יותר שאבו מדפוסים קודמים, שהם בעצמם שאובים מכמה מקורות, ושילבו ביניהם, ונמצאו דפוסים אלה מורכבים מהרבה מקורות.

ואלו הם הדפוסים ומקורותיהם:

דפוס א

טריין רפ"ה (בתוך סידור תפילה), טיהינגן ש"ך (כנ"ל)

בשנת רפ"ה נדפס בעיר טריין סידור תפילה עם "פרקי אבות ופירוש מהרד"ק"¹⁴, ולאחר מכן בשנת ש"ך נדפס פירוש זה בעיר טיהינגן, גם כן בתוך סידור תפילה¹⁵, אך ללא ציון שם מחבר הפירוש. נוסח הפירוש קרוב מאוד¹⁶ לפירוש אנונימי שבכ"י בודפסט מס' 370 (מספרו במכון לכ"י: 15136)¹⁷, ואפשר שנלקח ממנו בשינויים מסוימים.

מהשוואת הפירוש לפירושים שנדפסו מאוחר יותר על שם רש"י הסיקו החוקרים שפירוש זה הינו פירושו של רש"י, וקבעו את הדפוס הזה כ"דפוס ראשון" של פירושו¹⁸. ברם, מהשוואה

מ"ב: כל המשנה. פ"ג מ"ד ד"ה "כל שיראת חטאו" וד"ה "כל שמעשיו מרובין". פ"ד מ"ה ד"ה "כל הניאות" (קטעים אלה חסרים בכ"י הנ"ל). פ"ה מ"א (הפירוש למשנה זו בנוסח שונה מן הנוסח בכתב היד).

17 נדפס על ידינו עם הערות ומקבילות לפירושי הקדמונים בספר היובל במלאת שבעים שנה למוסד הרב קוק כרך ב עמ' 417 ואילך.

18 ר"א ברלינר, לקוטי בתר לקוטי למחזור ויטרי, עמ' 185: "ועתה נפן לידע ולהודיע פירוש רש"י עצמו קצר וברור בעריכת לשונו הידועה, והוא הפירוש אשר נדפס בסידור תפילה דפוס טריין בשנת רפ"ה". והשוה י. יוסף כהן, מסכת אבות, פירושה ותרומתה באספקלריית הדורות.

14 "תפלות מכל השנה עם כמה פירושים, ופרקי אבות עם הפירוש מהרד"ק, נדפס על ידי נתנאל ב"ר פרץ חלפן ז"ל בשנת רפ"ה פה טריין". צילום של סידור זה המצוי בספרייה הלאומית בירושלים היה לנגד עיני.

15 "מלאכה חדשה תפילה מכל השנה עם פיר' יפה, ועוד פי' ע"ד הקבלה אשר חיבר וליקט מרנן ורבנן מהר"ר הירץ ש"ך ז"ל ... נדפס פה טיהינגן ע"י מהר"ר אליעזר בן הר"ר הירץ ז"ל יוסף בן הר"ר נפתלי ז"ל שנת ש"ך לפ"ק". דפוס צילום של מהדורה זו: ארץ ישראל תשל"א.

16 למעט הקטעים דלהלן: פ"א מ"ג ד"ה "לשון אחר". פ"ב מ"ט ד"ה "אמר להם" וד"ה "צאו וראו". מ"א: כל המשנה.

מדוקדקת עולה שכל זה נכון רק עד אמצע משנה יט בפרק ד'¹⁹ (למעט קטעים אחדים שנוספו בו ממקור אחר²⁰). אך משם ואילך הפירוש שונה לחלוטין מכל מה שנדפס על שמו וגם אינו דומה לאף כתב יד מכתבי היד הנ"ל הרשומים על שם רש"י, ומהשוואה לפירושי ראשונים אחרים עולה שהחלק הזה של הפירוש הנד' באמת אינו לרש"י²¹, אלא למחבר אחר מבית מדרשם של רבי יעקב ב"ר שמשון²² והראב"ן²³ וה"מחזור ויטרי"²⁴.

קטעים אחדים מדפוס זה שאינם לרש"י שולבו בדפוס ב'²⁵ וממנו בדפוס ח'.

להלן הקטעים שנוספו בחלק של פירוש רש"י ואינם לו²⁶:

פרק א

[יג] לשון אחר: נגד שמיה אבד שמיה — המושך שם תורה עליו שעוסק בתורה להתגאות בה ולא לשמה.

פרק ב

[ה] ולא הקפדן מלמד — מפני שירא שמא יכעס עליו רבו.

[ז] מרבה בשר — חוזר ואומר שכל הריבויין אין בהם תועלת, אלא ריבוי תורה בלבד. מרבה בשר — מי שמבריא את עצמו ומעדן להרבות בשר, כשמת יש לו רוב רימה ותולעה. מרבה רימה — שתלמודו עקור מריבוי אכילה ושתייה. מרבה נכסים מרבה דאגה — דואג שמא יאנסוהו מידו. והוה ריבוי שאין נוח לו לאדם הימנו. מרבה ישיבה, מרבה חכמה — דאמר מר: "ומתלמידי יותר מכולם". מרבה עצה²⁷ — מתוך שהוא יועץ מבין דבר מתוך דבר — שכר עבירה והפסד מצוה. מרבה צדקה מרבה שלום — "והיה מעשה הצדקה שלום" (ישעיה לב יז). קונה לו לחיי העולם הבא — אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא.

[ט] אמר להם — רבן יוחנן בן זכאי. צאו וראו איזוהי דרך טובה שידבק בה האדם — כדי שיזכה לעולם הבא.

[יא] עין הרע — שכל מי שעינו צרה בממון חבירו, לסוף מאבד את שלו. ויצר הרע — שנתן מקום ליצר הרע שלו, ועושה ככל תאוותו.

[יב] יהי ממון חבירך חביב עליך כשלך — הרי אחד. דעלך סני לחברך לא תעביד. שאינה ירושה לך — לפיכך לא תדע אם לא תטרח. הרי שנייה. וכל מעשיך יהיו לשם שמים — זו השלישית.

פרק ג

[ד] כל²⁸ שיראת חטאו קודמת לחכמתו מתקיימת — שכל שנותן ליבו ודעתו בדבר להבין ולהורות ושלא ייכשל בחטא, ומתוך כך נזכר כל ימיו ואינו שוכח, ומתקיים תלמודו בידו. כל שמעשיו מרובין — שמרבה בצדקה ובמצוות יותר ממה שלמד.

בהוצאת "מישור" בני ברק תשנ"ב.
24 במה שנוסף בו על פירוש הר"י ב"ר שמשון.
25 ראה להלן.
26 צוינו (כאן ולהלן) רק פסקאות שלמות, ולא הוספות של מלים וחצאי משפטים.
27 נראה שנשמט: "מרבה תבונה".
28 משנת רבי חנינא בן דוסא "כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו" וכו' ומשנת רבי דוסא בן הרכינס "שינה של שחרית" וכו' ומשנת רבי אליעזר המודעי "המחלל את הקדשים והמבזה את המועדות" נמצאות לפנינו להלן משניות ט-יא, אך בדפוס טרין וטיהנגן מופיעות משניות אלו כאן, ובעקבותיהן נכתב גם פירושן כאן.

קרית ספר, כרך מ, תשכ"ה, עמ' 106; הרב משה אלכסנדר זושא קינסטליכער, מבוא לפירוש רש"י אבות, מסכת אבות עם פירוש רש"י, בני ברק תשנ"ב, עמ' יא.
19 והנוסח הוא נוסח א.
20 ראה להלן.
21 ככל הנראה, הטופס אשר היה לפני מעתיק הפירוש היה חסר, ולפיכך הוא העתיק את ההמשך מפירוש אחר שהיה לפניו.
22 הוא הפירוש שעליו מבוסס הפירוש שב"מחזור ויטרי". הפירוש המקורי יצא לאור לראשונה על ידינו במסגרת המהדורה הנוכחית.
23 יצא לאור על ידי הרב שלמה יהודה הכהן שפיצר

פרק ד

[ה] כל הניאות וכו' – מדבריו של הלל למדנו.

דפוס ב

מנטובה שי"ז (בתוך "מחזור בני רומה"), קראקא שמ"ט (בתוך מסכת אבות עם פירוש "דרך חיים" למהר"ל)

בשנת שי"ז נדפס במנטובה "מחזור כמנהג ק"ק רומה" הכולל מסכת אבות עם פירוש רש"י בשינויים ניכרים מהנוסח הנ"ל²⁹, ולאחר מכן בשנת שמ"ט נדפס בקראקא פירוש זה לו במהדורה הראשונה של מסכת אבות עם פירוש "דרך חיים" למהר"ל³⁰. מאוחר יותר נדפס נוסח זה פעמים נוספות במרבית המהדורות של ה"דרך חיים"³¹ וגם בכמה סידורי תפילה³².

מהשוואת הפירוש הזה לפירוש שבכתבי היד הנ"ל עולה שהוא מורכב מכמה מקורות³³. בבסיסו עומד נוסח ב של פירוש רש"י³⁴, ומשולבים בו קטעים מנוסח א³⁵, וכן קטעים שאינם לרש"י³⁶, חלקם לקוחים מדפוס א³⁷, חלקם מפירוש ר"י בר שמשון, ולשניים לא מצאתי מקור.

קטעים מדפוס זה (ביניהם קטעים שאינם לרש"י) הובאו בדפוס ח.

להלן הקטעים בדפוס זה שאינם לרש"י:

פרק א

[א] הווי מתונים בדין – תניא ב"ספרי": "ואצוה את שופטיכם בעת ההוא" – אמרתי להם: הווי מתונים בדין, שאם בא דין לפניך פעם שתיים ושלוש, אל תאמר: 'כבר בא דין זה לפני ושניתיו ושילשתי', אלא הווי מתונים בדין, וכך היו אנשי כנסת הגדולה אומרים: 'הווי מתונים בדין' וכו'. ובפרק קמא ד"סנהדרין" גרסין³⁸: "דרש בר קפרא: מנא הא מילתא דאמור רבנן 'הווי מתונים בדין' – דכתיב: 'לא תעלה במעלות על מזבחי', וסמיק ליה: 'ואלה המשפטים'". (נמצא בכ"י של פירוש רש"י פארמה 1425, אך בכ"י אחרים ליתא, ונראה שהוא תוספת).

[ד] וכל הזוגות הללו השנוין כאן ראשי סנהדרין היו. ופירשו חכמים במסכת "חגיגה" שאחד מהם נשיא, שני לו אב בית דין. בית ועד לחכמים – ומפורש בברייתא: "מלמד

34 לא עלה בידי לקבוע איזה כ"י היה לפניכם, ולכאורה אינו אף אחד מכתבי היד הידועים היום, שכן בכמה מקומות הנוסח שונה מכל אלה.

35 ככל הנראה מכ"י פארמה פלטינה מס' 1425 (כ"י ב ברשימה הנ"ל) הכולל את ההוספות המובאות להלן. להלן רשימת הקטעים הללו: פ"א מ"א: "שהגיעו לנביאים עלי הכהן ושמואל הרמתי ונביאים מסורה זה לזה עד". מ"ג: "פרס לשון ערך ... פורסניה": "שצדוק ובייתוס ... הם ותלמידיהם". מ"ד ד"ה "והוי מתאבק". מ"ה: "ואנן גרסין ... מדברי תורה". מ"ו: "חרב על ... ועוסקין בתורה". מ"ז ד"ה "אהוב את המלאכה". פ"ב מ"ד: "עשה רצונו כרצונך ... מפני רצונך". מ"ח: "בתלמוד ירושלמי". פ"ג מ"א: כל המשנה. מ"ב: "אבל רגילין העם לאומרו". פ"ד מ"ד: "שנאמר ... וכל כך". מ"ו ד"ה "ויש אומרים". מט"ז ד"ה "כדי שתיכנס לטרקלין". פ"ה מ"ב ד"ה "כמה ארך אפיים לפניו". מ"ו ד"ה "ויש אומרים". מ"ז ד"ה "שלי שלי ושלך שלך" וד"ה "שלי שלך ושלך שלך חסיד". מ"א: "נ"א ... שהוא נוח לרצות".

36 ראה הרשימה בסמוך.

37 מהחלק שאיננו לרש"י (ראה לעיל).

38 בכ"י שלפנינו: "דרשין".

29 "מחזור חלק ראשון כמנהג ק"ק רומה ... ועם פירוש למסכת אבות מהגר המערבי הרמב"ם ז"ל והוספנו פירוש ראש המפרשים רש"י ז"ל אשר לא נדפס לנו עד הנה ... ותהי ראשית מלאכתו בימי חנוכה שי"ז לפ"ק פה מנטובה".

30 "מסכת אבות עם פירוש רש"י המאיר עיני ישראל בפירושו ... נדפס בשנת לא יסור שבט מיהודה פה ק"ק קראקא".

31 בתוספת כמה קטעים על פי דפוס ג. ואלו הם: פ"ג מ"ו: "אזכיר את שמי – כלומר: שתיתן דעת בליכך להזכיר את שמי, אבוא שם אליך דהיינו יחיד, על כן אזכיר את שמי". שם מ"ד: "ושיחת הילדים – בחורים שעוסקים בדברי ליצנות", וד"ה "וישיבת בתי כנסיות" נוסף בסופו: "ונמשכים שם בני אדם". שם מ"ג: "סייג לחכמה וכו' – דכתיב: 'גם אויל מחריש חכם ייחשב', ואמרינן: 'פה שתיקה לחכמים כל שכן לטיפשים'". פ"ה מ"א: "בן חמש עשרה למקרא – ללמוד גמרא ועומק הלכות".

32 ראה מבואו של הרב קינסטליכער הנו' עמ' יא.

33 וכך משמע קצת מלשון המדפיסים בתחילת פרק ו שכתבו על אודות הפירוש לפרק זה: "ולתועלת הרבים הרחבנו בביאורו יותר מאשר היה בראשונה". משמע שגם בראשונה הרחיבו מעט.

שיהיה ביתו של אדם מזומן לחכמים לבית ועדם, כאדם שאומר לחבירו: שמור לי בבית פלוני". (לקוח מר"י ב"ר שמשון).

[ז] ניתאי הארבלי אומר: הרחק משכן רע — מפורש בברייתא³⁹: "אחד של בית ואחד של שדה, שכן בכותל שבין רשע לצדיק ינוגע בשביל הרשע ויותץ, הוי: 'אוי לרשע ואוי לשכינו'". ואל תתחבר לרשע — שלא ילמד ממעשיו, ואפילו צדיק, ואפילו באקראי בעלמא, שיגרום לו רעה בזה, כדכתיב: "בהתחברך עם אחוזהו פרץ ה' את מעשיך" (דה"ב כ לו), וכמו שאירע ליהושפט מלך יהודה⁴⁰, כי על שנתחבר לאחאב מלך ישראל היה עליו קצף מלפני הקב"ה, כדכתיב: "ויאמר אל המלך יהושפט: הלא רשע לעזור ולשונאי ה' תאהב, ובזאת עליך קצף מלפני ה'" (שם יט ב).

[יא] אבטליון אומר: היזהרו בדבריכם — היה קורא לחכמים ואומר להם: חכמים, שמעו והבינו מה שאני אומר לכם. היזהרו בדבריכם — מפורש בברייתא: "ראו שלא תורו דבר שאינו כדברי תורה ותתחייבו עליו גלות". ועוד: "היזהרו למי אתם שונים, שתאמרו דבריכם לתלמידים יראי ה' ולא להדיוטות, שמא הם יורו דבר שלא כדברי תורה, ותתחייבו עליהם גלות". דבר אחר: חכמים היזהרו בדבריכם — שלא תאמר דבר קל בדברי תורה, ואפילו אתם עומדים עכשיו במקום בני תורה שאתם יודעים שלא יפקרו מתוך דבריכם, שמא תחובו חובת גלות — כמו שמצינו בהרבה חכמים שגלו מבבל לארץ ישראל ומארץ לישראל לבבל. ותגלו למקום מים הרעים — למקום עמי הארץ שמנהגם רע. וישתו התלמידים הבאים אחריכם — וילמדו התלמידים העומדים אחריכם ממעשיכם, ויסיפו להקל בדברי תורה מתוך דבריכם וימותו, כדכתיב: "כי רבים חללים הפילה" וגו' (משלי ז כו). ונמצא שם שמים מתחלל — שאומרים: "אוי לו לפלוני שלמד תורה, ראו מה אירע לו, והתורה התמימה שכתוב בה: 'כי היא חייך ואורך ימך' (דברים ל כ), ואומר: 'עץ חיים היא למחזיקים בה' (משלי ג יח), לא הגינה עליו". וזה שמצינו בתלמוד: "רב בקעה מצא וגדר בה גדר". (לקוח מר"י ב"ר שמשון⁴¹).

[יג] קטלא חייב — הכל⁴² קוסמין ומתנבאים עליו שמיתתו קרובה לבוא⁴³, (כנ"ל).

פרק ב

[ג] הוזהירין ברשות — הוא המלכות, שרשות בידה לעשות כל מה שתחפוץ. ומה היא ה"זהירות" — שישמור עצמו מהיות תדיר עימם, שכן דרכן לשאול מהם, ואם נותן להם — כזורק לים המלח, ואין בו הנאה של כלום. (לקוח מר"י ב"ר שמשון).

[י] ושוב יום אחד לפני מיתתך — וכי יודע אדם באיזה יום ימות ויעשה תשובה, אלא בכל יום ויום יעשה אדם עצמו כאילו למחר ימות, ונמצאו כל ימיו בתשובה. (כנ"ל).

פרק ג

[ב] רבי חנינא סגן הכהנים — תרגום "ואת כהני המשנה" (מ"ב כג ד) — "וית סגן כהניא". (לקוח מר"י ב"ר שמשון).

[ז] יש גורסין: מניין אפי' חמישה, שנאמר: ואגודתו על ארץ יסדה — כמו שאדם אוגד בידו שבה חמש אצבעות; ומניין אפילו שלושה, שנאמר: בקרב אלהים ישפוט — שהם שלושה דיינים. (נמצא בכ"י של פירוש רש"י פארמה 1425, אך בכ"י אחרים ליתא, ונראה שהוא תוספת).

[ט] וכל שחכמתו מרובה ממעשיו — משל למה הדבר דומה לאחד שהלך לו אצל חנווני, אמר לו: "תן לי רביעית יין", אמר לו: "הבא לי כלי", ופתח לו את חיקו. אמר לו: "תן לי שמינית שמן", אמר לו: "הבא כלי", ופתח לו את המשפלת, אמר לו: "בן אפלה, כלים אין

39 אבות דרבי נתן פ"ט ה"א. חייב, אלא על המלים "ידי לא יסבר קטלא קסמין"

40 שם ה"ד. הכתובות במשנתנו לפי כמה נוסחאות. ראה ר"י ב"ר

שמשון.

41 פרט למלים "והתורה ... הגינה עליו" הלקוחות מרש"י.

42 כאן יש חסרון. הפירוש אינו מוסב על המלים "קטלא

43 ב"דרך חיים" לא הובא קטע זה.

בידך ואתה מבקש ליטול יין ושמן". כך אמר הקדוש ברוך הוא לרשעים: "רשעים, מעשים טובים אין בידכם ואתם מבקשים ללמוד תורת", שנאמר: "ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי" וגו' (תהלים נ טז) — חוקי אי אתה משמר ומה אתה משיח בהם, "ואתה שנאת מוסר ותשלך דברי אחריו" (שם יז). (כנ"ל).

פרק ד

[ה] **הא כל הנאות מדברי תורה וכו'** — מדבריו של הלל למדנו. (לקוח מר"י ב"ר שמשון).
 [יח] **אל תשאל לו בשעת נדרו** — יש אומרים: **אל תשאל** לנודר בשעת נדרו שיתירנו, עד שתתקרה דעתו עליו, כי באותה שעה לא יהיו דבריו מקובלים. (כנ"ל).
 [כא] **ראיתי במדרש: "הקנאה** — שראו מלאכי השרת כבוד שעשו לו לאדם הראשון שהיו צולין לו בשר ומצננין לו יין וראו כבודו ונתקנאו בו. והתאוה — שהתאוה לאכול מן הפרי. והכבוד — שעשו לו מלאכי השרת, לפיכך נטרד מן העולם". (נמצא בכ"י של פירוש רש"י פארמה 1425, אך בכ"י אחרים ליתא, ונראה שהוא תוספת).
 [כב] **אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני הקב"ה** — שהוא סובל הכל.

פרק ה

[ב] **וקיבל שכר כולם** — השכר שהיה ראוי לכולם אם היו צדיקים קיבל אברהם על עצמו, שנטל חלקו וחלקם בעולם הבא. (לקוח מדפוס א).
 [ה] **לא הפילה אשה מתאות ריח בשר הקודש** — שהכהנים צולין לעצמן. אי נמי מריח איברים שעל המזבח, שאם היתה מריחה אין⁴⁴ נותנים לה, ואעפ"כ לא הפילה. **לא הסריח** — כשלא היה להם פנאי להקטיר בלילה כל האיברים שניתווותרו בערב, מעלין אותן בראשו של מזבח ונעשה בהן נס שלא היו מסריחין שם כל זמן עכבתן. **ולא נראה זבוב בבית המטבחיים** — שבעזרה, במקום שהיו שם השולחנות של שיש שמדיחין עליהם האימורין. ללמדך שהדבר של שכינה. **ולא נמצא פסול ב"עומר"** — שיגע⁴⁵ שרץ במנחת העומר, או לקומצה שלא כהלכה. ונס גדול זה, שאילו אירע בו פסול, היה נדחה לגמרי ואין לו תשלומין, שהרי אי אפשר לקצירתו ולקטירתו אלא בלילה של י"ו בניסן, כדאמרין ב"מנחות". וב"שתי הלחם" של עצרת נמי לא אירע שום פסול, דשוב לא יהיה להם תשלומין, שאינן יכולים לאפותן ביום טוב, כדאמרין ב"פסחים". ו"לחם הפנים", אם נמצא בהם פסול בשבת, נדחה עד ערב שבת הבאה, דאי אפשר לסדרן אלא ביום השבת בלבד, כדכתיב: "ביום השבת יערכנו". ולפי שאין לדברים הללו תשלומין⁴⁶, היו משמרין אותן מן השמים יותר משאר קרבנות. **עומדים צופים** — כשהיו מתכנסין בעזרה ברגלים ובשאר ימות השנה, **עומדין צופין** — דחוקין ומצומצמין בעמידתן עד שהיו נמשכין אחד עשר אמה אחורי הכפורת⁴⁷, ואעפ"כ כשהיו משתחוים כלפי היכל להפיל תחינתן, היו רוחים כל כך, שהיה כל אחד ארבע אמות רחוק מחבירו — כדי שלא ישמע אחד מהם תפילתו של חבירו, וכשהיה מתוודה על עוונותיו — שלא יתבייש מחבירו⁴⁸. כך מצינו באגדה. **ולא הזיק נחש** — שלא נשך אדם ומת. **צר לי המקום** — דחוקה לי שעת, ואיני יכול להתפרנס. שלכל הדברים בתוכה היה הקב"ה מזמין להם פרנסתן, עד שלא היה אחד מהן צריך לחבירו ולצאת משם להיות מטלטל וגולה. והתם בפרק קמא מותבין עלה דהא פתח ב"מקדש", דקתני "עשרה ניסים נעשו במקדש", וסיים ב"ירושלים", דתרי ניסי בתראי בירושלים הוו. ומשנינן: הנך תרי ניסי בתראי בירושלים לא סלקי למנינא, והרי⁴⁹ יש לך שני ניסים אחרים למלאות החשבון, והם: שלא כיבו אש של עצי המערכה, ואע"פ שהיה המזבח בגלוי בחצר בלא

45 ב"דרך חיים": "שנגע".

46 במקור (דפ"א): "הישבון ותשלומין".

47 "עד שהיו ... הכפורת" — שילוב מפירוש רש"י.

48 "וכשהיה ... מחבירו" — חסר בדפוס א.

49 במקור (דפ"א) משובש כאז.

44 שם: "ואין", וע"פ זה יישב בספר "בניין יהושע" על אבות דר"ג פל"ה את ק' האחרונים (ראה לעיל עמ' רעט הע' 2 ברבינו יונה) למה לא היו נותנים לה והרי זה פיקוח נפש, אלא שהכוונה: שאם היתה מריחה ולא נתנו לה (היינו: שאירע כן שלא נתנו לה), אעפ"כ לא הפילה.

מסך עליו, ושעשן המערכה, אפי' כל הרוחות באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו, אבל היה מיתמר ועולה כמקל⁵⁰, כדי שלא יזיק עיני הכהנים העוסקים בעבודה. ושלשה פסולין ד"עומר" ו"שתי הלחם" ו"לחם הפנים" קא חשיב התם כחד ניסא, ומעייל תרי ניסי אחריני, דאמר אביי: "מוראה ונוצה ודישון מזבח הפנימי והמנורה נבלעין במקומן". ו"לחם הפנים", הוא דאמר רבי יהושע בן לוי: "נס גדול נעשה בלחם הפנים שסילוקו כסידורו". (כנ"ל).

[ח] על מיתות האמורות בתורה שלא נמסרו לבית דין — אלא למיתה בידי שמים. אם הרגילו בני אדם בעבירות שאין בהם מיתת בית דין אלא מיתה בידי שמים, מביא הקב"ה דבר בעולם ונפרע מהם. (כנ"ל).

[ט] במוצאי שביעית — שמיטה קרויה שביעית בכל מקום. החג — הוא חג הסוכות. (כנ"ל).

[יא] נוח לכעוס ונוח לרצות יצא שכרו בהפסדו — אותו שכר שהוא מרוויח במה שהוא נוח לרצות⁵¹, שהרי כל שעה צריך להרבות לו רעים לפייסו, ואינו נשכר כלום במידה זו, שגדול הפסדו משכרו. אבל קשה לכעוס וקשה לרצות — יצא מעט הפסדו שהוא מפסיד במה שהוא קשה לרצות, בשכרו — שהוא קשה לכעוס. (כנ"ל).

[יב] יצא שכרו — במהירות שמיעתו, שאינו עולה לו כלום, שהרי מאבד מהר. יצא הפסדו בשכרו — שאע"פ ששומע בקושי, מכל מקום מועיל לו היגיעה, כדאמרינן: "יגעתי ולא מצאתי אל תאמן"⁵². (כנ"ל).

[טו] "ספוג" — ספונג"א בלעז. שכולע כל סביביו. "וקולטת את הסולת" כתיב במשנה. לפיכך נראה שהיה להם נפה כגון בגד צמר, ושוחטין את הקמח עליו, ומנענעין את הבגד והוא מוציא את הקמח דק, ומחזיק את המובחר שהוא הסולת⁵³. וזהו: "וקולטת את הסולת", וזהו דרכו של "מבין" — שקולט את העיקר. (כנ"ל).

[יט] לא יחצו ימיהם — מצינו באגדת "חלק" דהוה כתוב על פנקסיה דבלעם: "בר תלתין ותלת שנין הוה בלעם חגירא כד קטליה פנחס ליסטאה". (כנ"ל).

[כא] בן שבעים לשיבה — שכן כתוב בדוד: "בן שלושים שנה דוד במלכו וארבעים שנה מלך בירושלים" (ש"ב ה ד), הרי בן שבעים כשמת, וכתיב ב"דברי הימים": "וימת דוד"⁵⁴ בשיבה טובה" (דה"א כט כח). בן שמונים לגבורות — שאם הוא חי יותר, בגבורתו של מקום הוא חי, ולא מרוב כח שבו, שהרי מכאן ואילך אין לו כח לאכול ולשתות. בן תשעים לשוח — שהוא מהלך שחוח, שהרי מכאן ואילך הוא כפוף כקוף. ויש אומרים: לשוח — ראוי לקבורה, רשוב אין בו כח לצאת ולבוא. בן מאה כאילו מת — שכבר עיניו קמו וכהו, ולחו⁵⁵ ונשתנו פניו, ומעיין החכמה פסק ממנו, והוא משתטח⁵⁶ והולך. (לקוח מד"ר ב"ר שמשון).

פרק ו

רוב הפרק מפירוש ר"י ב"ר שמשון פרט לקטעים דלהלן:

מ"א: "שנו חכמים ... של מסכת אבות".

שם: "אוהב את המקום ... מלבשתו התורה".

שם: "עצה ותושיה ... ראשית דרכו".

שם: "ואומר לי עצה ... עניין גאווה וגדולה".

מ"ה: ד"ה "בשמחה" וד"ה "בישוב" וד"ה "במיעוט סחורה".

שם: המלים: "ולא ירבה בה שלא יהא מצוי עם בני אדם בשוק".

53 במקור (דפ"א): "וקולט הבגד את הקמח דק".

54 "דוד" — ליתא בכתוב.

55 ב"דרך חיים": "ונס לחו".

56 צ"ל: "משתטה".

50 כן הוא באבות דרבי נתן פל"ה. ב"דרך חיים": "כדקל".

51 לכאורה חסר כאן: "הוא מפסיד במה שהוא נוח לכעוס", וכן הוא בר"י ב"ר שמשון.

52 ב"דרך חיים": "יגעתי ומצאתי תאמן".

מ"ז: "פירוש אחר נותנת חיים ... לכך נאמר ושלום יוסיפו לך".

מ"ח: "עטרת זה העושר ... לזה שקנה חכמה".

מ"א-יג: "פירוש אחר חמישה קניינים ... מהפסוק שנאמר באברהם קונה שמים וארץ".

מט"ו: כל המשנה.

דפוס ג

שאלוניקי שכ"ה (בתוך מס' אבות עם פירוש "לב אבות"), ויניציאה של"ט (בתוך מס' אבות עם פירוש "מדרש שמואל")

בשנת שכ"ה נדפסה בשאלוניקי מסכת אבות עם פירוש "לב אבות" מאת רבי יצחק לבית הלוי הספרדי, ועל צבאו יראה וירצה פירוש זקנו אבינו הראשון לכל דבר שבקדושה רש"י ז"ל הצרפתי. ולאחר מכן בשנת של"ט נדפס בויניציאה נוסח זהה לו במהדורה הראשונה של פרקי אבות עם "מדרש שמואל". מאוחר יותר נדפס נוסח זה בכל המהדורות של "מדרש שמואל" ובמשניות עם פירוש "עץ החיים" לרבי יעקב חגיז (ברלין תע"ז)⁵⁷ ועוד. כמו כן נוסח זה מהווה את הבסיס לנוסח הפירוש בדפוס ה (ש"ס וילנא) וקטעים רבים הובאו בדפוס ד ובדפוס ו.

חלק מהפירוש במהדורה זו זהה לפירוש שבדפוס ב הנו', אך ישנן הוספות רבות מאוד. לפי דברי מחבר הפירוש "לב אבות" בעצמו בסוף הספר מורכב הפירוש משלושה כתבי יד, וכך הוא כותב: "בתחילת הדפסת ספרי זה, היה לפני נוסח פירוש רש"י ישן נושן, ואחר זה ראיתי אחר קרוב אליו מאוד, ובקצת מקומות היה משונה ממנו, חסיר או חליף או יתיר. אחר כך מצאתי במדרש החכם השלם דון שמואל בן באן בנשת נר"ו פירוש רש"י ארוך מן הב' הנזכרים, ונראה לי שהיא מהדורה אחרת ממנו, וטרחתי הרבה להדפיס כל העולה על רוחי, שיכשר בעיני המעיינים מכל שלושם, כדי שימלא אחד מה שיחסר חבירו. גם הגהתינו כפי מסת ידי, בהתבונני בנוסחאות האלה, וברוב המקומות סימנתי ואמרתי: נ"א (=נוסח אחר)".

מאחר שרק ברוב המקומות סומנו ההוספות שמכתב היד השלישי, וגם כשסומן, לא סומן היכן כלתה ההוספה⁵⁸, קשה לזהות בבירור את הקטעים שמקורם בכתב יד זה, אך באמצעות השוואה לכתבי היד הנ"ל של רש"י עלה בידינו לזהותם, שכן כל הקטעים המסומנים אינם באף אחד מכתבי היד הנ"ל, ומהם אנו למדים על כל הקטעים שאינם בכתבי היד הנ"ל — שמקורם בכ"י זה.

ומתוך כך שכל הקטעים הללו אינם באף כתב יד מכתבי היד המיוחסים לרש"י, וכולם מקבילים לפירושיהם של רבי יעקב ב"ר שמשון והראב"ן והפירוש שב"מחזור ויטרי", אנו למדים שרק שניים מכתבי היד שהיו לפני בעל ה"לב אבות" הם אכן של רש"י (הראשון הוא כ"י של נוסח ב⁵⁹, ועד אמצע משנה י"ג בפרק א זהו כתב היד היחיד שהיה לו, והשני שהגיע אליו באמצע ההדפסה הוא כ"י של נוסח א, ממנו שובצו בתוך הפירוש רק קטעים בודדים⁶⁰), ואילו כתב היד השלישי אינו לרש"י, אלא פירוש אחר מבית מדרשם של הנ"ל.

להלן הקטעים בדפוס זה שאינם לרש"י:

פרק א

[יב] הוי מתלמידיו של אהרן — אחרי "היה משים שלום ביניהם" נוסף: אמר אחד לאשתו: קונם שאין את נהנית לי עד שתרוק בעינו של כהן גדול, היה אהרן שומע, והיה הולך אצל

⁵⁷ בתלמוד ירושלמי. פ"ג מ"א ד"ה "מאין באת". פ"ד מ"א ד"ה "נ"א: ואלו שלושה שלא נסמכו". מ"ד: המלים "שנאמר תכסה שנאה במשאון תגלה רעתו בקהל". מ"ו ד"ה "נ"א וכל המכבד את התורה". מ"ז: המלים "נ"א רבי ישמעאל". מ"ח ד"ה "נ"א ואל תשאל לו". מכ"א: "נ"א ויש אומרים הקנאה שראו מלאכי השרת ... מגן עדן" (גם קטע זה ישנו רק בכ"י הנ"ל והוא כנראה "תוספת" מאוחרת).

⁵⁸ תחת השם: "פירוש המיוחס לרש"י".
⁵⁹ וכמו כן, פעמים רבות סומנו במלה זו דווקא קטעים מגוף פירוש רש"י עצמו (למשל: פ"ג מט"ז ופ"ד מ"ז ועוד).
⁶⁰ גם כאן לא עלה בידי לקבוע איזה כ"י היה לו.
⁶¹ אולי כ"י ב ברשימה הנ"ל, או כ"י דומה לו. להלן רשימת הקטעים ששולבו מכ"י זה: פ"ב מ"ד: "וכן מצינו בירבעם ... ששהה" (קטע זה ישנו לפנינו רק בכ"י ב הנ"ל, וכנראה שהוא "תוספת" מאוחרת). מ"ח: המלים

אותה אשה והיה אומר: "פלוניתא, חשתי בעיני ורוק שלך רפואה יש בו, תרוק לי בעין", והיתה רוקקת.

[יג] **ודישתמש בתגא** — אי נמי: המשתמש בתלמיד חכם, חלף — עבר שכרו ממנו, שהרי כבר קיבלו בכאן.

[טו] **עשה תורתך קבע** — תקבע לך עיתים ללמוד בכל יום ארבעה פרקים או חמישה. **אמור מעט** — לעשות צדקה מעט.

[טז] **והסתלק מן הספק** — שלא תהא קובע עצמך לדבר הלכה ועומד לבטח, אלא כיוון דלא בפירוש הוא, איבעי ליה למיזל קמיה רביה. ב"במות" פרק "בית שמאי". **ואל תרבה לעשר אומדות** — שהרי התורה נתנה שיעור במעשר שהוא אחד מעשרה, לפיכך צריך חשבון, אבל בתרומה לא כתיב שיעור, אלא: "ראשית דגנך" (דברים יח ד), לפיכך היא ניטלת מאומד. אוצר החכמה

פרק ב

[א] **שיבור** — שיברור. **כל שהיא תפארת לעושה** — למי שעושה אותה.

[ב] **יהיו עמלים עימהם לשם שמים** — יהיו עוסקים עימהם לשם שמים, כלומר: בכל מאמצי כוחם, ובלבד שיהיה ליבם לשמים. **כאילו עשיתם** — אפילו אין אתם גומרין את המעשה, מעלה אני עליכם כאילו גמרתם אותו.

[ג] **ברשות** — במלכות.

[ד] **עד שתגיע למקומו** — וכן מצינו בירבעם, בשעה שבנה בית המקדש והשלים אותו, הניח מפתחות תחת מראשותיו כדי שישכים למחרת להקריב תמיד של שחר בזמנו. מה עשתה בת פרעה, הכניסה לו על מיטתו כמין רקיע של נחושת ומזלות וכוכבים מצוירים בו כדי להטעותו בלילה, וליהנות מגופו של אותו צדיק, ועברו עליו ארבע שעות ביום שלא עמד ולא קרב תמיד של שחר, ועל אותה שעה שנינו בתלמוד⁶¹ ירושלמי "על התמיד של שחר שקרב בארבע שעות". מה עשה ירבעם, קיבץ כל שבטו של אפרים והשכים לפתחו של שלמה להרתיעו על זאת, יצאת בת קול ואמרה לו: "רשע, ואתה מחייבו על השוגג". וזהו שאמר הכתוב: "כדבר אפרים רתת" וגו' (הושע יג א) — כשנרתע אפרים ויגד על התמיד ששהה. (קטע זה נמצא לפנינו בכ"י פארמה 1425, שהוא נוסח א של פירוש רש"י, אך בשאר כ"י אינו, ונראה שהוא תוספת⁶²).

[ה] **ולא כל המרבה בסחורה מחכים** — האדם הרוצה להתחכם, צריך שיעסוק בכל עניינים של ישוב העולם, בין בסחורה בין בשאר חכמות דרכי עולם, להיות מביין בכל.

[ז] **מרבה רימה** — מי שמבריא עצמו בבשר, כשמת יש לו תולעה ורימה. **מרבה דאגה** — שמא יאנסו נכסיו ממנו מאת המלך. **מרבה גזל** — שגוזלים את אחרים, דסתם עבדים גזלנים. כלומר: כל אלו הריבויים לא חשיבי, אבל **מרבה ישיבה של תלמידי חכמים, מרבה חכמה** — שמחדדין ומחכמין אותו, כדאמרין: "ומתלמידי יותר" וכו'.

[ח] **כי לכך נוצרת** — לשם כך יצאת לאויר העולם, כדכתיב: "ויהי ערב ויהי בוקר יום השישי" (בראשית א לא) — "מלמד שהתנה הקב"ה עם מעשה בראשית שאם אין מקבלין ישראל את התורה יחזיר העולם לתוהו ובוהו". נמצא עכשיו שחובה גדולה מוטלת עליו, ולא בטובה הוא עושה. **אשרי יולדתו** — שהיה בקי בכל דבר לימוד ויועץ וקרוב למלכות. **מעין המתגבר** — חריף ומחודד יותר מדאי. אבל רבי אליעזר לא היה חריף כמוהו. ו"סיני ועוקר הרים סיני עדיף".

61 ב"מדרש שמואל" (מחמת הצנזור): "בגמרת".
62 ושם ממשיך: "להקריב, נשא הוא בישראל ויאשם בבעל (וימות) (הושע יג א)" — יצאת בת קול ואמרה לו: עדיין אתה עתיד להיות נשיא בישראל ותעמיד שני עגלים אחד בידן ואחד בבית [אל], כדי שלא יעלו ישראל לרגל ויעברו שם עבודה זרה באמצע הדרך, ויאשם העם בבעל וימותו באותו

61 ב"מדרש שמואל" (מחמת הצנזור): "בגמרת".
62 ושם ממשיך: "להקריב, נשא הוא בישראל ויאשם בבעל (וימות) (הושע יג א)" — יצאת בת קול ואמרה לו: עדיין אתה עתיד להיות נשיא בישראל ותעמיד שני עגלים אחד בידן ואחד בבית [אל], כדי שלא יעלו ישראל לרגל ויעברו שם עבודה זרה באמצע הדרך, ויאשם העם בבעל וימותו באותו

[ט] **שכן טוב** – יותר טוב מ"חבר טוב", ששכנו רואהו כל שעה ביום ובלילה ולומד ממעשיו. **וצדיק חונן** – זה הקב"ה שהוא "צדיק, חונן ונותן" לו למלוה, ומדהזכיר שמו של הקב"ה גבי הלואה, מכלל דחשיב כאילו לזה מן המקום. **לב טוב** – יהא לו בכל דבר, ולא יבוא לידי תקלה לעולם.

[י] **ושוב יום אחד לפני מיתתך** – כלומר: בכל יום ויום עשה תשובה, דשמא למחר אתה מת. **שנשיכתן נשיכת שועל וכו'** – כלומר: בכל עניין הם מזיקים לעובר על דבריהם. **וכל דבריהם** – אף קלות שבקלות. כי פורץ גדר של חכמים, כגון יחוד פנויה, שסתם אשה נדה היא, שנאמר: "תהיה בנדתה" (ויקרא טו יט)⁶³ – עד שתבוא במים, וחכמים גזרו אף אם טבלו, שהרי גזרו על יחוד פנויה, לא שנא טהורה ולא שנא טמאה⁶⁴.

[יב] **שאינה ירושה לך** – לא תתנה אלא התקן עצמך עליה⁶⁵.

[יג] **הוי זהיר בקריאת שמע** – קריאת שמע ותפילה חדא מילתא היא.

פרק ג

[ו] **מניין שאפילו חמישה, שנאמר: "ואגודתו וגו'"** – אצבעות ידיו של אדם חמישה, וכשיאגוד ידיו איכא אגד של חמישה, וברישיה דקרא כתיב: "הבונה בשמים מעלותיו" (עמוס ט ו) – הקב"ה בנה בשמים מעלותיו והשרה שם שכינתו, "ואגודתו" – כשיש למטה אגודה שהיא שלו, דהיינו חמישה בני אדם שעוסקים בתורתו, "על ארץ יסדה" ותיקנה להשרותה בין אלו החמישה. **"בקרב אלהים"** – דיינים, דסתם דיינים שלושה, **"ישפוט"** המקום עימהם – שמסכים עימהם בדברי המשפט. וכן כתיב: **"אלהים נצב" (תהלים פב א) – כלומר: בקרב דיינים שאינם אלא שלושה נמי הוא שופט. אשר אזכיר – כלומר: שאתן דעת בליבך להזכיר את שמי. אבוא שם אליך – דהיינו יחיד.**

[ז] **תן לו משלו** – משל עצמו, שתעשה צדקה והתנדב מנכסיך לשמים. **שאתה ושלך שלו הוא** – והדין עליך לתת לו משל עצמו. **כי ממך הכל וגו'** – כי כל מה שהיה להם ממך הוא, ומעתה שיקבלו מידך שנתת להם מברכתך, חזרו ונתנו לך לצורך ביתך. כמו: **"ונתנו את בנותינו לכם"** (בראשית לד טז). **המהלך בדרך ושונה, ולא גרסינן "יחידי", הרי זה מתחייב בנפשו** – כלומר: מסתכן בנפשו, כי כשעוסק בתורה אין רשות לשטן להזיקו, וכיוון שפוסק על דברים בטלים ניתנה לו רשות. הכא לא גרסינן: **"מעלה עליו הכתוב"**, דהא לא כתיב קרא.

[ט] **שיראת חטאו קודמת וכו'** – שבכל מעשיו ובכל ענייניו מקדמת יראת חטא ובאה לפניו, שנוצר הוא עליה בכל אשר הוא עושה. **חכמתו מתקיימת** – מעשיו מתקיימים בידו ומצליח בכל אשר יפנה, דכיוון דיראת שמים עומדת בעיניו כל שעה, אינו נכשל במעשיו, והוא נזכר ביראת חטאו. **אין חכמתו עולה בידו** – שאין בה ממש ובטלה היא, דע"כ⁶⁶ **"חכמה ודעת"** בעינן **"יראת ה' היא אוצרו"**, כדכתיב קרא (ישעיה לג ו), ואם אין יראת ה' אין חכמה. **שמעשיו מרובין וכו'** – שמרבה בצדקה ובעסק מצוות יותר ממה שלמד – תורתו מתקיימת. וכל הלומד ואינו מקיים, דומה לאשה שיוולדת וקוברת, ולאדם שזורע ואינו קוצר.

[י] **שינה של שחרית** – עריבה לו לאדם ונמשך בה ומבטלתו מן התורה. **ושיחת הילדים** – בחורים שעוסקים בדברי ליצנות, ובני אדם רודפים אחריהם.

64 עי' שו"ת אמרי כהן (לרי"מ האלענדער) סי' כו ושו"ת "ציץ אליעזר" ח"ו סי' מ קנ"ו "איסורי יחוד" פרק ח שהזכירו מכאן שדעת "רש"י" שגם יחוד עם פנויה נדה אינו אלא מדרבנן, ודלא כריב"ש סי' תבה ועוד פוסקים. ראה אוצר הפוסקים אהע"ז סי' כב ס"ק ח. אך באמת אין אלו דברי רש"י.

65 ב"מדרש שמואל" ליתא.

66 אולי צ"ל: "דעם".

עון, שמפני אותו עון גלו ישראל, והקב"ה עתיד להחזירם ולהחיותם, שנאמר: **"יחינו מיומיים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו" (שם ו ב)**

63 בש"ס וילנא תוקן: **"והדחה בנדתה"** (ויקרא טו לג), וכמו שהוא לפנינו בשבת סד ב, אבל בהרבה ראשונים הוא כמוכא כאן, ראה תוס' יבמות מז ב ד"ה **"במקום"** ורשב"א שבת יג א ורבינו בחיי ויקרא טו יט.

[יא] האי קרא קא דריש: "כי דבר ה' בזה" (במדבר טו לא) — זה אפיקורוס, ואת מצותו הפר' — זה המפר ברית בשר, 'הכרת תכרת' — בעולם הזה ובעולם הבא. מכאן אמר ר' אליעזר המודעי: **"המחלל את הקדשים"** — שאינו משמרן כהלכה ומחללן מקדושתן; **"והמבזה"** וכו' — חילל חולו של מועד בעשיית מלאכה, או שנוהג בהם מנהג חול באכילה ובשתייה⁶⁷, דהואיל ואינם חמורים כיום טוב אינו חושש לשומרם. כל אלה נפקי מ"כי דבר ה' בזה" שנוהג בהם מנהג ביזיון; **"והמפר"** וכו' — שאינו רוצה לימול — "את בריתו הפר"; **"והמגלה פנים בתורה"** וכו' — היינו: אפיקורוס כמנשה שהיה דורש אגדות של דופי: "למה לו למשה לכתוב וותמנע היתה פילגש" — זהו "כי דבר ה' בזה". **"המלבין פני חברו"** וכו' — לא כתיב התם במילתיה דר' אליעזר המודעי ב"חלק", ולא ידענא היכי מפיק ליה מקרא. **אין לו חלק לעוה"ב** — כדדרשין לקרא⁶⁸: "הכרת תכרת" וגו'.

[יב] **תשחורת** — לשון עבודת המלך, אם נטלו בהמתך לאנגריא של מלך וכיוצא, הוי נוח לעשות רצונם, פן יקחנהו בעל כורחך. והוי **מקבל** וכו' — עם כל אדם יהיו דברין נעימים. למה רחל מבכה על בניה, מדרש אגדה⁶⁹: "שהלכו אבות ואמהות לפייס את הקב"ה על שהעמיד מנשה צלם בדיכל, ולא נתפייס, נכנסה רחל ואמרה: 'ריבונו של עולם, רחמי מי מרובין, רחמיך או רחמי בשר ודם, הוי אומר: רחמיך, והלוא אני הכנסתי צרתי בביתי, שכל עבודה שעבד יעקב בבית אבא לא עבד אלא בי, כשבאתי ליכנס לחופה הכניסו את אחותי, לא די ששתקתי, אלא מסרתי לה סימנים, אף אתה, אם הכניסו בני צרתך לביתך שתוק להם'. אמר לה: 'יפה למדת סניגורא, יש שכר לפעולתך'". עד כאן.

[יג] **מרגילין** — ממשיכים את האדם לידי ערוה⁷⁰. **מסורת הגדולה סייג לתורה** — שע"י המסורת ידעין ברור המקראות והלכותיו. **סייג לחכמה** וכו' — דכתיב: "גם אויל מחריש" וגו' (משלי יז כה), ואמרינן: "יפה שתיקה לחכמים, כל שכן לטפשים".

[יד] **חיבה יתירה נודעת לו** — כלומר: חיבה יתירה חיבבו שבראו בצלם עצמו, שנאמר וגו'. וכל המפטפט ודורשו לצד אחר "כי בצלם" וכו', נזרקה בו מינות⁷¹. פירוש **"כלי חמדה"** — התורה. כלי גדול וחשוב הוא, שבו נברא העולם — שנאמר: "ואהיה אצלו אמון" משלי ח ל) — "אמרה תורה: אני הייתי כלי אומנותו וכו', שנאמר: 'בראשית ברא אלהים' (בראשית א א), ואין 'ראשית' אלא תורה, שנאמר: 'ה' קנני ראשית דרכו' וגו' (משלי ה כב)".

[טו] **והכל לפי רוב המעשה** — אין הקב"ה הולך אחר רוב מעשיהם של אדם שהן מוסיפין וחוטאים בכל יום, אלא לטובה הוא דן את העולם, שלא להחריבו, ומכל מקום מעשיהן גנוזים ליום הדין.

[טז] **הכל נתון בערבון** — על כל מעשה יש לו ערב להקב"ה, דנשמתו של אדם ערב בכל איבריה, זכו — זכתה היא, לא זכו — לא זכתה היא ונידונת. **ומצודה פרוסה** — שאינו יכול להישמט מיום המיתה ומיום הדין. **החנות פתוחה** — שכל מי שירצה לשתות יין ייכנס לשם, כך האדם, אם יבוא ליטמא פותחין לו. **והחנווני מקיף** — היין בהקפה באמנה לבני אדם, כך הקב"ה ארך אפים לרשעים. **והפינקס פתוח** — כל שעה לפני החנווני. **והיד כותבת** — באותו פנקס החשבון של כל אחד ואחד על כל פרוטה ופרוטה כמה חייב לו מיינו, כך כותבין למעלה בספר הזכרונות על כל חטא וחטא שאדם עושה למטה. **והגבאים** של החנווני הולכים ומחזירין תמיד אחרי בעלי חובות של חנווני לגבות מכל אחד ואחד מעותיו **בין מדעתו וכו' ויש להם לגבאים על מה שיסמוכו** — שהרי סומכין על החנווני שהזקיף לכן. **והדין דין אמת** — בדין הוא לגבות מעותיו על יינותיו ששתו. **והכל מתוקן** — ליום הדין.

[יז] **"שרשיו"** — אלו מעשיו, כדאמרינן לעיל: "ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה". והיה **כערער וגו'** — לעיל מיניה כתיב: "ארור הגבר" וגו' — שאינו בוטח בה' שיזמין לו פרנסתו,

67 "או ... ובשתייה" — שילוב מרש"י.

68 ב"ש"ס וילנא: "מקרא".

69 ב"מדרש שמואל" נוסף: "על דרך הנסתר".

70 שם: "עבירה".

71 ב"מדרש שמואל" (מחמת הצנזור): "אפיקורסות".

אלא מרבה בגזילות, ובוטח בבני אדם המחזיקין ידו, והיה כערער וגו' — כאילן יחיד במדבר. ושכן חררים במדבר — כמו: "ערירים" (ויקרא כ ב), דמתרגמינן: "בלא ולד". ארץ מלחה — "כארעא דסדום לא איתותב" — שכל קרקע שזרקו עליו מלח אינה מיושבת לעולם בזרעים. "ערער" — לשון חרבה. והיה כעץ וגו' — לעיל מיניה כתיב: "ברוך הגבר" וגו'. ועל יובל — על נהרי מים, כמו: "כערבים על יבלי מים" (ישעיה מד ד). ישלח — מתפשט. ולא יראה — לא יראהו, ולא יזיקהו לאותו אילן, שלא ייבש מפני החום והשרב, בעבור המים שתחתיו. לא ידאג — לא יתיירא אילן זה מן הבצורת, שפירותיו לא יכלו לעולם מרוב לחלוחית שבו. "לא ידאג" — ידוטי"ר בלעז. כמו: "זיאמר צדקיהו אל ירמיהו אני דואג את היהודים אשר נפלו" וגו' (ירמיה לח יט), "כי מדאגה מדבר" (יהושע כב כד).

[יח] קינין ופתחי נדה — נדה שאבדה פתחה, ואמרה: עד⁷² אחד טמא ראיתי, ואיני יודעת אם בימי נדה או בימי זיבה, פתחה י"ד⁷³ יום, שאינה חוזרת לפתחה עד י"ו⁷⁴ יום, כדמפורש ב"נדה"⁷⁵. הן הן גופי תורה — כלומר: אל יהיו קלות בעיניך, אלא שים ליבך עליהן, כי חמורות הן יותר מדאי, ותמצא בהם עומק גדול. תקופות — עניין גדול הילוך חמה והיפוך שלה בריבוע. פרפראות — דהיינו: מידי דגריר ליבא, שמביאין לפני הסעודה שום דבר שממשיך ליבו של אדם לאכילה, וכן העוסק בהילוך תקופות שברקיע ולדרוש תיבות שבתורה בגימטריא הן הן ממשיכין אותו לחכמה, שיש בהן חכמה גדולה.

פרק ד

[א] מכל מלמדיו וכו' — כל מי שבא ללמדני הייתי משכיל ושומע לדבריו ולא בושתי. הכובש את יצרו — ואינו הולך אחריו. ומושל ברוחו — שכופה את רוחו, טוב מגיבור ומלוכד עיר. השמח בחלקו — שיש לו חירות נפש ולב טוב באותו חלק שהקב"ה מזמין לו, בין טוב בין רע, בין רב בין מעט, ואינו מצטער להיות רדוף ולהוט לאצור ולקנות יותר מחלקו, ואילו לא היה שמח מיגיע כפיו שהוא אוכל מאי "אשרי" איבא, אפילו עשיר שבעשירים ודואג ועצב בחלקו הרי הוא כעני שבעניים, אלא ודאי באוכלו בשמחה קאמר, ומדקא משבח ליה קרא הכי, אלמא "עשיר" קרי ליה. כי מכבדי אכבד וגו' — זו הוא מידה אחת של מקום, ואף אתה צא ולמד ממידותיו, ותהיה מכובד.

[ב] הוי רץ למצוה קלה — הנראית בעיניך קלה, הוי רץ ומקיימה, וכן הוי בורח מן העבירה הקלה, שמצוה וכו', שהרי שכר מצוה מצוה — שאז תקיים מצוות הרבה, הואיל ומחמת סיבה של זו תבוא לידך מצוה אחרת, וכיצד עבירה גוררת עבירה — דמתוך עשייתה של זו תיכשל לו האחרת, ותקרינה לו שתיים, שכן דרך של יצר הרע מוסיף והולך להכשילו בעבירה כדי לטורדו מן העולם.

[ג] אל תהי בז לכל אדם — אל תהי דוחה לשמוע שום חכמה, שלא תאמר: "מה לי לשומעה, אפשר לי לשמוע כל שעה שארצה", אלא מאחר שזכית לשמוע, שים ליבך להבינו. והיינו נמי: "אל תאמר דבר שאיפשר"⁷⁶ לשמוע שסופו להישמע. מפליג — כמו: מפליג בדברים. שאין לך אדם קל שבעולם שאין לו שעה — שאתה צריך לו לשום דבר ויפרע ממך, לפיכך: אל תהי בז לכל אדם. ואין לך דבר קטן של חכמה שאין לו מקום — יבוא מקום לדבר שתצטרך לו אם היית יודעו, לפיכך: אל תהי מפליג לכל דבר.

[ד] מאוד התקן עצמך להיות שפל רוח — כי תקות אנוש רמה ותולעה, לפיכך מה לך אצל הגאווה. כל המחלל שם שמים בסתר — שעובר עבירה בסתר. נפרעין ממנו בגלוי — הקב"ה נפרע ממנו בגלוי, שעושה לו דבר שמודיע לכל שהוא עבר עליה, ומגלה חרפתו ברבים, כדכתיב בדוד: "כי⁷⁷ הנני מקים עליך רעה וגו', כי אתה עשית בסתר ואני אעשה את הדבר הזה נגד כל ישראל ונגד השמש" (ש"ב יב יא-יב). אחד שוגג ואחד מזיד — אם עשית בשוגג

75 צ"ל: "בערכין", וכן תוקן שם.

76 ב"מדרש שמואל" בשיבוש: "שאי אפשר".

77 "כי" — תיבה זו מיותרת.

72 צ"ל: "יום", וכן תוקן בש"ס וילנא.

73 צ"ל: "יז", וכן תוקן שם.

74 גם כאן צ"ל: "יז", וכן תוקן שם.

גובהו ממך כעין בשגגה⁷⁸, כי האי דאמרינן בעלמא: "מפני מה נתחייבו ישראל שבאותו הדור כליה – מפני שהשתחוו לצלם של נבוכדנצר, וכי משוא פנים יש בדבר" – השתחוו לצלם יהיו כלים לגמרי – אמר לו: "הם לא עשו אלא לפנים" – משום נבוכדנצר – "אף הקב"ה לא עשה עימהם אלא לפנים" – דבאותו ענין שחטאו פרע מהם, היינו: כעין שוגג. ואם עשה במזיד גובה ממנו בפירעון גמור בגלוי. **בחילול השם** – כגון תלמיד חכם המזלזל בפני בני אדם, דמתוך שהוא תלמיד חכם לומדים בני אדם ממנו ממעשיו, ונמשכים אחריו, ונמצא ה' מחולל על ידו, ואומרים: "ראו זה שלמד תורה כמה מעשיו מקולקלין", ופורשים ואין למדין. וקשה הוא חילול ה' מעבודה זרה מהכא: "ואתם בית ישראל איש גילוליו לכו עבדו" (יחזקאל כ לט) – מאחר שאינכם שומעים אלי, "ואת שם קדשי לא תחללו עוד".

[ה] **הלומד על מנת ללמד** – גרול הוא⁷⁹ מ"על מנת ללמוד", ד"לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה". **ולא קרדום לאכול מהן** – אל תעש דברי תורה כקרדום זה שאדם משאל לחבירו ונותן לו פרוטה בשכרו. **ודאי שתמש בתגא חלף** – עבר שכרו ממנו. ה"ג: "כל הניאות" – שמתנאה⁸⁰ ומשתכר בהן נוטל שכרו בעולם הזה.

[ז] **החושך עצמו מן הדין** – שמתפשר עם בעל דינו קודם שיבוא לבית דין. שאם באים לטעון בבית דין, החייב יהיה "גזלן" – דפעמים שהוא חייב, וטען טענה שהוא פטור בה, ונמצא גזלן; ו"שבועת שוא" – פעמים שהוא סובר שהוא אמת בדבריו ונשבע לשקר. **והגס וכו'** – ועוד אמר רבי ישמעאל: כל המגיס לבו בהוראתו⁸¹ – **שוטה**, דאלו דברים שאין אדם עומד עליהם עד שנכשל בהם, וזה שמא נכשל בהוראתו שהורה שלא כדת והוא אינו מבין בכך, ונמצא בדאי. אי נמי: "שוטה" קרו ליה על שנוטל גאווה על דבר שאינו שלו, שהרי התורה אינה שלו; ו"רשע" הוא – שמראה עצמו דשלא לשמה למדה, אלא לקנות שם טוב; ו"גס רוח" – שרודף אחר השררה.

[ח] **אל תהי דן יחידי** – שאע"פ שיחיד מומחה דינו דין גמור, מכל מקום אל תוקק עצמך לבוא לידי כך, שאין שום אדם רשאי לדון יחידי, אלא הקב"ה שהוא יחיד.

[י] **הוי ממעט עסק**⁸² – הוי ממעט בעסקך. **יש לך בטלים** – מן השמים יעמדו⁸³ כנגדך מבטלין מליתן לך שכר.

[יא] **קטיגור** – מלשין⁸⁴. **כתריס** – מגן, להגן עליו מפני הפורעניות. **סופה להתקיים** – עתידה שתהיה העצה קיימת ומצלחת, **ושאינה לשם שמים**, עצה שלה בטלה היא.

[יב] **יהי כבוד תלמידך** – סובר⁸⁵ הוא, שאתה מתפאר בו, והרי כבודו הוא כבודך, לפיכך דין הוא שיהיה חביב עליך **כשלך** – ככבוד עצמך, אבל ב"כבוד חבירך" לא מצי למתני "חביב", שהרי אין לו חלק בכבודו של חבירו, דמה טיבו של כבוד חבירו אצל כבוד שלו, לפיכך תלה כבוד חבירו במורא רבו. **ומורא רבך וכו'** – אין מורא⁸⁶ בדבר, דהא דרשינן "את ה' אלהיך תירא" (דברים ו יג) – לרבות תלמידי חכמים, וכל שכן לרבו, ומוראו מפורש ב"קידושין": "לא ישב במקומו ולא יסתור את דבריו". **הוי זהיר בתלמוד**⁸⁷ – לפלפל ולחקור דקדוקיו. **ששגגת תלמוד**⁸⁸ **עולה זדון** – שאם נכשלת בה אפילו בשוגג חשובה כמזיד, שהיה לך לדקדק ולשמוע עד סופה. **שלושה כתרים הם** – וסימן לשלושת כתרים אלו – ה"ארוך" דכתיב ביה: "ועשית לו"⁸⁹ עליו זר זהב" (שמות כה יא), היינו: "בתר תורה"; זר "שולחן" דכתיב: "ועשית לו"⁹⁰ זר זהב" (שם שם כד), זה "בתר כהונה", שהכהנים זוכים ואוכלים הלחם

78 "בשגגה" – בש"ס וילנא: "השגגה".

79 מוסב על "הלומד על מנת לעשות".

80 "שמתנאה" – במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "שמתהנה".

81 ב"מדרש שמואל": "בהוראות".

82 שם: "עסקים".

83 "יעמדו" – במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "ויעמדו".

84 שם: "לשון קורא תגר".

85 אולי צ"ל: "סברא".

86 נראה שצ"ל: "תימה". במהדורות ורשא של "מדרש

שמואל": "עניין מורא ברבו". בש"ס וילנא: "אין צורך בדבר".

87 ב"מדרש שמואל" (מחמת הצנזור): "בלימוד".

88 שם: "לימוד".

89 "לו" – תיבה זו מיותרת.

90 חסר: "לר".

שעליו; זר "מזבח" דכתיב ביה: "ועשית לו זר זהב" (שם ל ג), היינו דוגמא ל"כתר מלכות", שכל ישראל משועבדים למזבח ופונים אליו להקריב קרבנות דהוא עניין "מלוכה", שהכל באין אצלו. וכתר שם טוב וכו' – כלומר: על ידיהן הוא בא, אם עוסק בתורה נמצא שם טוב עליו, וכן כהן המוזהר בעבודתו יצא שם טוב עליו, וכן מלך מנהיג את עמו בצדק משפט. ואית דמפרשי "על גביהן": על כולם. ולא נהירא, דאם כן, "ארבעה כתרים הם" מיבעי ליה.

[יג] שחביריך יקיימוה בידך – שאם תלך לשם, תלמידים בני תורה המתחברים עימך ישאו ויתנו שם עימך בהלכה, ותבינה, כדאמרינן: "חרב אל הבדים" וגו' (ירמיה נ לו). ואל בינתך אל תישען – שלא תהא עצל לשאול בדבר כל מה שבליבך, אלא הט אזניך לשמוע הכל מפיו, ואחר כך הבין בתשובתך⁹¹, כדאמרינן: "הס ואחר כך כתת".

[טו] בשלום כל האדם – מפני דרכי שלום, כדאמרינן: "לא קידמני אדם בשלום אפילו גוי בשוק".

[טז] התקן עצמך בפרוזדור כדי שתיכנס לטרקלין – שהרצפה ליכנס לפני המלך מתקן ראשו וזקנו ומכוון מלבושו לפני חצר הבית, כך צריך כל אדם לתקן עצמו בעולם הזה בתשובה ומעשים טובים.

[יז] קורת רוח – לשון "נתקררה דעתו", שמתקררת ומתיישבת דעתו עליו מתוך⁹² שמחה. [יח] אל תרצה – דאינו מועיל לך, שאינו מקבל ריצוי מתוך רתחנותו, אלא לאחר שנתקררה דעתו, כדאמרינן ב"ברכות": "אין מרצין לו לאדם בשעת כעסו, שנאמר: 'פני ילכו והניחותי לך' (שמות לג יד), אמר ליה הקב"ה: המתן לי עד שיעברו פנים זעומים". הכי גרסינן: "אל תנחמהו בשעה שמתו מוטל לפניו" – שמתוך שצרתו עומדת בפניו אינו מקבל תנחומין.

[כ] הלומד ילד – כשהוא קטן. בילדותו. דומה וכו'. והלומד זקן – אדם שמתחיל בזקנותו, שוכח הכל מיד ומאבד מהר, כמו כתיבה על נייר מחוק, שאין הכתיבה שעל המחק אדוקה ועומדת, אלא שנמחקת והולכת. ויין מגתו – שגופו עבה⁹³ ממנו, ואינו מועיל. כלומר: שאין תורתם קבע שלימה בטוב. כענבים בשוללות ויין ישן – המשמחין את הלב. אל תסתכל בקנקן – אל תביט לקומת האדם ולמראהו לחלוק לו כבוד משום צורתו. אלא במה שיש בו – תן עיניך ביין שבתוכו, אם משובח הוא אם לאו, כמו: "פוק תהי ליה אקנקניה" – אם יש בו ריח תורה אם לאו. לפי ש-יש חדש – אדם בחור, מלא ישן – שהוא מובחר. למד תורה הרבה. וישן אפילו⁹⁴ חדש אין בו – שריקן הכלי, כך⁹⁵ אדם זקן ובעל צורה שאפילו יין חדש⁹⁶ אין בו. ואע"ג דיין חדש גרוע מן הישן, מכל מקום חשוב הוא מן המים, להכי מדמי ליה תורה מועטת.

[כא] ויש אומרים: הקנאה – שראו מלאכי השרת שעשו לו לאדם הראשון שהיו צולין לו בשר ומוזגין לו יין וראו כבודו ונתקנאו בו; והתאוה – שהתאוה לאכול מן הפרי; והכבוד – שעשו לו המלאכים. לפיכך נגרש מגן עדן. (קטע זה נמצא לפנינו בכ"י פאדמה 1425, שהוא נוסח א של פירוש רש"י, אך בשאר כ"י אינו, ונראה שהוא תוספת). ויש אומרים: הקנאה – שקינא קרח במשה ואהרן; והתאוה – שהתאוה גיחזי לקחת ממון מנעמן; והכבוד – מירבעם, שנאמר: "אם יעלה העם הזה לירושלים" (מ"א יב כז), מפני שהיה המלך קורא משנה תורה.

[כב] והמתים – שכבר מתו עומדים לחיות. והחיים – שעתידין לחיות, אינם ניצולין מיום הדין. לידע – שאין בריה נחבאת מיום הדין. להודיע – את האדם ויבין שהוא דיין לכל. גם הם יודעים⁹⁷ שהוא יצרם ובראם⁹⁸ ומבין כל מעשיהם. והוא הדין מומחה שבקי לדונם כפי משפטם. ואם תאמר: במה ידוננו, הלוא אין עד שיעיד בנו – הוא עד, והוא עצמו יהא בעל

91 בש"ס וילנא: "בתשובתו".

92 ב"מדרש שמואל": "מפני".

93 במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "עבור".

94 שם: "שאפילו".

95 צ"ל: "כך יש".

96 צ"ל: "מיעוט תורה".

97 בש"ס וילנא: "גם יהיו יודעים".

98 שם: "יוצרם ובוראם".

דין לצעוק עליכם ולהביאכם במשפט. הוא עתיד לדין – לכך הוא מצפה לדין אתכם ולשלם גמולכם. לא עוולה – אלא בדין ובמשפט הוא פורע. ולא שכחה – שלא תדמה בנפשך: הוא ישכח קצת מחובותי, שהרי כולם כתובים לפניו. ואל תאמר: הוא ישא פנים, כי אין משוא פנים בליבו, ולא מקח שוחד. ועל כורחך אתה מת וכו'. וכן אתה עתיד ליתן דין וחשבון בקבר על כורחך.

פרק ה

[א] ומה תלמוד לומר – מה אנו למדין ממנו שהקב"ה נזקק לברוא העולם בעשרה, כדאי היה לבוראו בדיבור אחד. אלא לכך טרח – כדי ליתן פרעון גדול לרשעים,

[ב] עשרה דורות וכו' – צא וחשוב בפרשה. להודיע כמה הוא ארך אפיים – שהמתין לרשעים כל כך ולא נפרע, שמא ישובו. שכר כולם – השכר שהיה ראוי לכולם אילו חזרו בתשובה, קיבל אברהם אבינו על עצמו.

[ד] ועשרה על הים – אחרי שזו היא טובתם שניתנו לקבורה נוסף: בשכר שעלו עם יוסף לקבור את יעקב, ובשכר שאמרו "ה' הצדיק" וגו' (שמות ט כז), שפלטם הים ליבשה להראותם לישראל, ולא רצתה הארץ לבולעם, שהרי קילל הקב"ה את הארץ על שקיבלה דמי הבל מידי קין, שנאמר: "לא תוסף תת כוחה לך" (בראשית ד יב), לפיכך מיאנה לקבל הללו שלא מתו מיתת עצמן, אלא הים טיבעם, עד שנטה הקב"ה ימינו ונשבע שלא יתבע ממנה את דמם, ובלעתם היבשה.

[ה] לא הפילה אשה מריח בשר הקודש – מתאות בשר הקודש, אי נמי: מריח איברים של המערכה. שאילו הריחה בהן ובאת לטעום מהן אין שומעין לה להאכילה בשר קודש. ולא התליע – נ"א: ולא הסריח – כשלא היה לו פנאי להקטיר בלילה כל האיברים שנתקרב⁹⁹ מבערב, מעלין אותן בראשו של מזבח ועומדין שם שני ימים או שלושה עד שיהיו פנויין להקטירן, שאין לינה מועלת בהן בראשו של מזבח, ונעשה בהן נס ולא היו מסריחין כל זמן עכבתם. בבית המטבחים – שבעזרה, במקום שהיו שם השולחנות של שיש שמדיחין עליהן את האימורין, ולא היה יורד שם זבוב משום מיאוס, ללמדך שהשכינה שורה בהם. ולא נמצא פסול בעומר – ליגע בו שרץ במנחת העומר, או בקומצה שלא נתן בה לבונתה, ונס גדול היה, שאילו היה נופל¹⁰⁰ בו שום פיסול ידחה לגמרי ואין לו תשלומין, שהרי אי אפשר לקצירתו ולקיטתו אלא בליל ט"ז, כדמפרש ב"מנחות". ובשתי הלחם דעצרת נמי לא אירע פיסול, דשוב לא יהא תשלומין בדבר, מאחר שעבר עליהן יום טוב¹⁰¹, שהרי צריך לאפותם מבעוד יום, שאין אפייתם דוחה שבת ולא יו"ט, כדאמרינן ב"פסחים". נמצא שהם נדחים לגמרי אם נמצא בהם פיסול. ולחם הפנים נמי אם נמצא בהם פסול בשבת, נדחים הם עד שבת הבאה, דאי אפשר לסדרן אלא בשבת, דכתיב: "ביום השבת יערכנו" (ויקרא כד ח), ולפי שאין חשבון¹⁰² ותשלומין היו נזקקין בשמירתן יותר משאר קרבנות. כשהיו מתכנסין בעזרה ברגלים או בשאר ימות השנה עומדין צפופין – דחוקין בעמידתן, וכשהיו משתחוים כלפי השכינה לבקש ולשאל כל אחד כפי צרכיו היה רווח כל כך, שהיה בין אחד לאחד ארבע אמות, כדי שלא ישמע אחד תפילת חברו. כך מצאתי באגדה. ולא הזיק נחש – לא נשך אדם ומת. צר לי המקום – כלומר: דחוקה לי שעתו בכאן, ואיני יכול להתפרנס, שכל הדרים בתוכה היה הקב"ה מפרנסן, עד שלא נצרף אחד מהם לחבירו ולצאת משם להיות מטולטל. כך מצאתי באגדה ולא יותר.

[ו] פי הארץ – שפצתה את פיה בימי קרח. אותו פתח נברא בארץ באותו מקום מששת ימי בראשית, אלא שמכוסה הפתח מלמעלה עד אותו זמן. פי הבאר – של מרים, שנבלע הפתח בסלע, שדרך שם יצאו המים במדבר, וכשהכה משה הסלע פתח הסלע את פיו

⁹⁹ צ"ל: "שנתותר".
¹⁰⁰ ב"מדרש שמואל": "שאילו נמצא".
¹⁰¹ שם: "ערב שבת".

¹⁰² צ"ל: "הישבון", ואין צורך בתיקון שב"מדרש שמואל".
ולפי שאין לדברים האלה תשלומין.

שנברא בו מקדם. פי האתון – מששת ימי בראשית נגזר על אתונו של בלעם שתפתח פיה להתווכח עימו. והקשת – הנראה בענן ביום הגשם, אע"פ שלא נראה עד ימי נח, נוצר ועומד היה מקדם. והמן – שירד במדבר, מאז היה מוצנע למעלה. והמטה – של משה, שבו שם המפורש חקוק, מונח ועומד עד שנתנו למשה. ולא זהו "מטה אהרן", דהא כתיב: "ואת שם אהרן תכתוב על מטה לוי" (במדבר יז יח), ואי אפשר שכתוב בו שם אהרן. והשמיר – שהביא בניהו בן יהוידע לתקן בו אבני הבית מאז נברא. והכתב – גוף האותיות נברא מששת ימי בראשית, ואף על פי שהתורה קדמה לעולם אלפיים שנה, לא היה בה גוף האותיות, אלא בעל פה היתה עומדת. והמכתב – עט סופר, גריפ"א בלעז, שבו חקק עשר הדיברות על הלוחות שניתנו למשה, או¹⁰³ עט נברא מקדם. וגם הלוחות הראשונות מאז נבראו, ומוצנעות היו אצלו עד אותה שעה, אבל לוחות שניות פסלן משה עצמו. וקברו של משה – חלל הקבר שנקבר בו משה רבינו נברא בארץ מקדם. והאיל שנשחט במקום יצחק – מאז נברא. רבי יהודה אומר אף צבת שלנו וכו' – פירוש: מלקחיים, לא נעשה אלא בצבת עשויה ומתוקנת מששת ימי בראשית, שירדה מן השמים, שאי אפשר לו לנפח להכניס ידו ממש וליקח הברזל חס¹⁰⁴ לתקן הצבת, אלא אם כן אוחו אחרת בידו.

[ז] בגולם – אדם שאין בו בינה קרו ליה "גולם" – על שם שלא נגמרה צורתו כשאר בני אדם, כמו: "גולמי כלי עץ". בחכמה – שהרבה¹⁰⁵ תורה יותר ממנו. שואל כפי ענין הדבר שבני אדם עסוקים בו, ואינו מפליג לדבר אחר, ומשיב למי ששואל אותו כדת ו-כהלכה, עד שמעמידו על העיקר. ואם שאלו על שני דברים או שלושה – משיב כהלכה, ואינו מקדים המאוחר, שזהו ילדות. ומורה על האמת – ואינו בוש בכך אם חוזר ממה שהיה אומר טעות. וחילופיהן בגולם.

[ח] בצורת – לא שמעתי מהו לשון "בצורת". רעב של מהומה – רעב כבד של מהומה, כלומר: אוכלין ואינם שבעין, כדכתיב: "ואכלתם ולא תשבעו" (ויקרא כו כו) – זה רעב של מהומה. שלא ליטול את החלה – שביטלו מעשר לגמרי. דריש¹⁰⁶ להו מקראי, כגון: "והפקדתי עליכם בהלה" (שם שם טז) – אל תקרי: "בהלה", אלא: "באלה", ואל תקרי: "באלה", אלא: "בחלה"¹⁰⁷. ויותר לא שמעתי. ועל מיתות האמורות בתורה שלא נמסרו לבית דין – כדאמרינן: "אף על פי שארבע מיתות בטלו, דין ארבע מיתות לא בטלו" וכו'. ועל פירות שביעית – שלא הפקירום משעת הביעור ואילך. עינוי הדין – שמענה דינו של אדם ומעכבו מלפסוק לו דינו. ו-עיוות הדין – זה ההולך אחרי הבצע. ועל המורים – שאינם נוהרים להעמיד דבר על האמת, ומתיר את האסור ומטמא את הטהור. ובכל אלה שמעתי טעם כמו שמפורש ב"במה מדליקין".

[ט] ועל שמיטת הארץ – שלא שבתה ארצם בשביעית, אלא זרעו וקצרו. ברביעית – שנה רביעית של שמיטה. במוצאי שביעית – שנה שמינית. החג – היינו: סוכות. מפני מעשר עני – שלא נתנו בשלישית, ובשישית נמי נוהג מעשר עני, לכך נפרעין מהן לאחריהן. מפני פירות שביעית – שלא נהגו בהן הפקר.

[י] בינונית – שאינו לא צדיק ולא רשע. שלי שלך ושלך שלי עם הארץ – דהיינו מידת הגרגרנים שממלאים בית בליעתם מבית אחרים ואינן בושים. שלי שלך – כלומר: להפקיר לך את שלי, וחלילה לי לקבל משלך, זו מידת חסידים. שלך שלי – אני מקבל טובתך, ולא יהיה לך עסק בשלי, זו מידת רשעים.

[יא] יצא שכרו בהפסדו – שכל שעה צריך רעים¹⁰⁸ לפייסו ואינו נשכר, כלומר: שגדול הפסדו משכרו. אבל קשה לכעוס וקשה לרצות טובה מעט הימנה¹⁰⁹, שכרו שהוא כועס

¹⁰³ אונת. ¹⁰⁴ חס – במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "משם".

¹⁰⁵ אולי צ"ל: "שהרביץ".

¹⁰⁶ ב"מדרש שמואל": "דמים".

¹⁰⁷ ב"מדרש שמואל": "טוב מעט הימנה".

¹⁰⁸ ב"מדרש שמואל": "טוב מעט הימנה".

בקושי מרובה מהפסדו דקשה לרצות. יצא הפסדו מועט, ברוב שכרו שהוא מרויח בשאינו כועס תדיר.

[יב] יצא שכרו — במהירות שמיעתו, בהפסדו — שמאבד מהר. כלומר: לא עלה בידו כלום. יצא הפסדו — ממה ששמע בקושי, ונמצא שמועלת מידה זו במקצת.

[יג] עינו רעה בשלו — צר עין בשל עצמו, שמסרב ליתן צדקה כדי שלא יחסר חשבון מעותיו. ואינו נותן לב לשכר השמור לו לעולם הבא, ולא דמי ל"עינו רעה בשל אחרים".

[טו] ספוג — ספוג"א בלעז. משפך — אנטויי"ר בלעז. משמרת — שקולטת את השמרים וזולפת את היין, כך יש אדם שמניח את העיקר ועומק ההלכה ומחזיק בידו הטפל.

[טז] בטל דבר בטלה אהבה — כגון אמנן שלא אהב את תמר אלא לשם ניאוף וכו', וכתוב: "גדולה השנאה אשר שנאה" וגו' (ש"ב יג טו).

[יח] צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל — תלה הכתוב במשה כמו שמעיד פסוק זה שכל המצוות שעשו ישראל, כאילו עשאו הוא עימהם, אלמא זכות הרבים תלויה בו.

[יט] ונפש קצרה — זנקריינ"ט בלעז. שנפשו קצרה עליו, ומואס כל מה שענינו ראות, ואין לו דיבור טוב עם בני אדם, כי אם בקושי ואכזריות, כמו: "ותמאס נפשי בו וגם נפשם קצה בי"¹¹⁰. מה בין — מפרש מילתיה ואזיל. אוכלין הפירות בעולם הזה, ונוחלין הקרן לעולם הבא. לא יחצו ימיהם — דימי שנותיו של אדם שבעים שנה, כדאמרינן ב"חלק": "והוא כתיב על קבר בלעם: בר ל"ג שני הוה בלעם חגירא כד קטל יתיה פינחס ליסטאה". ע"כ.

[כ] כנמר — אנגריי"ש בלעז. אדוק ולחוט ומחזיק בהן כאכזרי. וקל — לרוץ מהרה בלא עצלות. וגיבור — ורטיאו"ש בלעז. בעל זרוע לעסוק בהם בכל כוחו.

[כא] למקרא — שמכניסין אותו ללמוד תורה ופסוקים, אבל לא קודם לכן, לפי שהתורה מתשת כוחו של תינוק. למשנה — ללמוד המשניות כמו שהן בלא גמרא, שאין בהם טורח כל כך, ונכנס הוא בלשון התלמוד¹¹¹. בן שלוש עשרה למצוות — דמי שהביא שתי שערות בא לכלל קצת¹¹² מצוות דאורייתא, דהלכה למשה מסיני היא. ושיערו חכמים¹¹³ הבאת שתי שערות לשלוש עשרה שנה, לפיכך מכניסין אותו לקיים מצוות. ומאותו זמן ואילך מסתמא מחזקין ליה בשתי שערות, כדין רוב תינוקות. אבל היכא דידעינן לה בבירור דאכתי לא מייתי שתי שערות לשלוש עשרה, אינו נזקק למצוות מן התורה, אלא בחינוך מדרבנן בעלמא, דמחנכו ליה לרביא כבר שית כבר עשר, דמדאורייתא ממתניין ליה עד עשרים, שמא יביא שתי שערות, ואם הגיע לעשרים ולא הביא, גלי אנפשיה דסריס הוא, דסריס אין לו שתי שערות, וחייב בכל מצוות ובכל עונשים שבתורה. והיינו דקתני לקמיה: "בן עשרים לרדוף", דמאחר שבא לכלל עשרים רודפין אותו בית דין לרדותו מכת מרדות דרבנן, כדי להביאו לייסרו בכל מיתות ועונשין האמורין, לא שנה הביא ולא שנה לא הביא. ומעשרים ואילך חשיב ליה קרא כגברא בעלמא, דכתיב: "מבן עשרים שנה ומעלה" (שמות ל יד). בן חמש עשרה לתלמוד¹¹⁴ — ללמוד גמרא ועומק הלכות. בן שמונה עשרה לחופה — דעומד על פרקו¹¹⁵ להינשא. לרדוף — במצוות ועונשין. בן שלשים לכח — אז נכנס בכוחו ובגבורתו. בן ארבעים — להבין דבר מתוך דבר ולהורות כהלכה. בן חמישים לעצה — לישא וליתן בעומק עצה, מתוך שרבו עליו מעשיו. בן שישים לזיקנה — תחילת זיקנה באה עליו להלבנת קצת שערותיו. לשיבה — זקן גמור הוא, שנתלבנו כבר¹¹⁶ רוב שערותיו, כי היכי דאשכחנא ברבי אלעזר בן עזריה ב"ברכות" דהדרי ליה תמניסר דרי שערות לבנות של זיקנה, וקאמר איהו לנפשיה: "הרי אני כבן שבעים שנה"; אלמא לשבעים מתלבן כבר רוב

¹¹² "קצת" — חסר בש"ס וילנא.

¹¹³ חסר: "זמן".

¹¹⁴ ב"מדרש שמואל" (מחמת הצנזור): "לגמרא".

¹¹⁵ חסר: "וראוי".

¹¹⁶ ב"מדרש שמואל": "קצת".

¹¹⁰ אין פסוק כזה, ונראה שהכוונה לפסוק בזכריה יא ח: "ותקצר נפשי בהם וגם נפשם בחלה בי", וכן תוקן בש"ס וילנא.

¹¹¹ ב"מדרש שמואל": "הגמרא". במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "ונקל הוא מלשון הגמרא".

שער האדם. לשוח — שיחתא של אדם ואזיל האי תנא, ולא משום טעמא. עבר ובטל — שאינו חפץ בחייו¹¹⁷.

[כב] הפוך בה — שתהא מהפך בכל צידי צדדים ובכל עניינים. ובה תחזי — תדיר תדיר. ומינה לא תזוע — לא יום ולא לילה. "תזוע" — כמו: "לא קם ולא זע" (אסתר ח ט).

[כג] לפום צערא — לפי צער שהוא עוסק בה ומצטער עליה יש לו שכר בין רב בין מעט. להכי תני להא מילתא לשון ארמי — שהוא משל הדיוט, שבני אדם רגילים לומר ולספר בהאי לישנא, והכי נמי תנן ב"בבא מציעא": "שכך כתב לו: אם אוביר ולא אעביד אשלם במיטבא", ועוד ב"עשרה יוחסין": "גרי חרורי לוי ישראל", "בנין נוקבן די יהוין ליכי מינאי" וכו', בכל הני מילי וכיוצא בהן רגילין בני אדם לסדרן ולכותבן בלשון הזה, לפיכך אינו רוצה לשנות הלשון של בני אדם במשנה. וכמו כן: "על דאטפת אטפוך" וכו', "ודאשתמש בתגא חלף", שדרך בני אדם לספר דברים בלשון זה.

פרק ו

[א] זוכה לדברים הרבה — מצוות הרבה. אלו בשבילו היו. אהוב — "להנחיל אוהבי יש" (משלי ח כא). ונהנין ממנו — בני אדם נהנים ללמוד ממנו עצה ותושיה. שנאמר: לי עצה וגו' — כך משבחת התורה בעצמה שלי העצה והתושיה והגבורה, וכתוב: "אני בינה" — שכל המידות הללו יש לי בלומדי.

[ב] ונותנין לו רשות וחקיקור דין — שעומק הדין פתוח לפניו. ומגלין לו רזי תורה — מן השמים. ה"ג: והוי צנוע וארך רוח — הוי צנוע וארך אפיים מתוך עסק התורה, שקשה לכעוס, דכל הכועס, אפי' תורתו כמשה רבינו ע"ה, משתכחת הימנו. נזוף — נזיפת חכמים קרי מנודה¹¹⁸. אשה יפה וסרת טעם — כלומר: דבריו בלשון נקבה. אשה יפה שהוא סר דבריו¹¹⁹ מטעמים של תורה, דומה לנום של זהב שנתון בחוטמו של חזיר, שבני אדם בדלים ממנו, אלמא כמנודה קרי ליה קרא.

[ג] ואין כבוד אלא תורה — כלומר: אין כבוד זה שאנו עושין ומצריכין לאדם לנהוג בו כבוד אלא ברבו ולימד לו תורה, אבל לימדו אומנות אחרת כגון שוליא דנגרי לא. כבוד חכמים ינחלו — ראויים חכמים להנחיל כבוד, ואיזה חכמים: תמימים הנוחלים "טוב", דהיינו: תורה, אבל חכמים בשאר אומנויות לית לן בה¹²⁰.

[ד] פת במלח תאכל — לא על העשיר הוא אומר שיעמוד בחיי צער כדי ללמוד תורה, אלא הכי קאמר: אפילו אין לאדם אלא פת במלח וכו', ואין לו כר וכסת לישן אלא על הארץ, אל תימנע מלעסוק בה, דסופו ללמוד אותה מעושר. אל תבקש גדולה — לרדוף אחר השררה. יותר מלימודך — יותר ממה שלמדת עשה מעשים טובים וקיים מצוות, כדאמרינן: "כל שחכמתו מרובה ממעשיו חכמתו מתקיימת".

[ו] ביישוב — בחכמה¹²¹, ד"מרבה ישיבה מרבה חכמה", כד"א¹²² תרבות. נודטור"א בלעז. במיעוט שיחה — ליצנות. במיעוט שחוק¹²³ — קשה לכעוס. בקבלת הייסורין — כדאמרינן ב"ברכות": "אשרי הגבר אשר תיסרנו יד" (תהלים צד יב) — אימתי בזמן שתורתך תלמדנו, שהקב"ה מביא ייסורין של אהבה לעוסק בה להרבות שכרו לעולם הבא. בעריכת שפתיים — שאינו מגמגם בדברי תורה, אלא חותכו בלשון ומוציא בפה, דאין דברי תורה מתקיימין אלא בהוצאת הפה, דכתיב: "כי חיים הם למוצאיהם" (משלי ד כב) — אל תקרי:

117 נראה שצ"ל: "איש יפה שהוא סר דבריו". במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "שהיא סרת דבריו".
120 ב"מדרש שמואל": "בשאר אומנות לא".
121 בש"ס וילנא: "בישיבה".
122 שם: "ד"א".
123 במיעוט שחוק — במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "בארך אפיים".

117 שם (והוא לקוח מדפוס ב): "לשוח — והוא מהלך שחוח, שהרי מכאן ואילך הוא כפוף. נ"א: לשוח — ראוי לקבורה, דשוב אין בו כח לצאת ולבוא. כאילו מת — שכבר עיניו קמו וכחו ולחו ונשתנו פניו, ומעיין החכמה פסק ממנו. והוא משתטח והולך".
118 הלשון מגומגם. במהדורות ורשא של "מדרש שמואל" הושמטה המלה "קרי".

"למוציאיהם", אלא: ל"מוציאיהם" בפה. בבית הלב, בשכלות הלב – ולא שמעתי מה בין זה לזה. באימה – כדאמרינן וכו'. בשימוש חכמים – שדוחק ונכנס בכל מקום לשמוע דבריהן ולשמען. בדקדוק חברים – לומד בחבורה. ובפלפול התלמידים – שיפלפלו לפניו ויחכמוהו, כדאמרינן: "ומתלמידי יותר מכולם". המכיר את מקומו – שעוסק בתורה כל שעה, דמתוך כך מתקיימת תורתו בידו. "מקומו" קרי לטעמים ולראיות שהוא מבין בהלכה, כדאמרינן ב"סנהדרין" כשמלינין את הדין: "למחר המחייב אומר: אני במקומי" – אותה ראייה ואותו טעם עצמו שזכרתי אמש, שלא מצאתי ראייה אחרת לזכות, וכן המזכה. השמח בחלקו – שאם דואג בענייניו¹²⁴ אינו מכוון בה. סייג לדבריו – שנימוקו עימו ומביא אמת¹²⁵ להוציא ולהעמיד דברי רבו לבני אדם. נחת רוח ליוצרו – שמקיים מצוות, כדאמרינן: "מהו ריח ניחוח" (שמות כט מא) – נחת רוח לפני שאמרתי ונעשה רצוני. ואינו מחזיק טובה לעצמו – שאינו נושא חן בליבו על עצמו על שהרבה תורה, שהרי לכך נוצר. ואינו מגיס ליבו בלימודו – היינו: שאינו מתגאה בפני הבריות. "אוהב את הצדקות" לא גרסינן. תוכחות – דכתיב: "הוכח לחכם ויאהבך" (משלי ט ח). כל אלו המידות ראויות למתרחק מן הכבוד ואין רודף אחר השררה שבאה לידו, ומתרחק ממנה. ומסתבר דהכי הוה ליה למתני: "ולא רודף אחר הכבוד ומתרחק מן הכבוד". ומעמידו על האמת – על בוריו של הלכה. על השלום – שאינו מיישב בדיון, אלא עושה פשרה ברצון ומתיישב בלימודו.

[טו] רבי חנינא בן עקשיא אומר וכו' – לא אמר למלתיה גבי מסכת "אבות", אלא במסכת "מכות" ב"אלו הן הלוקין". ולפי שיש בה סיום נאה נהגו כל העם לאומרו בסוף כל פרק ופרק.

דפוס ד

ברלין ואלטונה תר"ח (מסכת אבות עם פירושי רש"י ורבינו יונה)

בשנת תר"ח נדפסה בברלין ואלטונה מסכת אבות עם פירושי רש"י ורבינו יונה. מהשוואת פירוש רש"י לכתבי היד ולדפוסים הנ"ל עולה שנוסח מהדורה זו מורכב משני מקורות: עד אמצע מ"ט בפרק ה מקורו בכ"י אוקספורד מס' 381 (מספרו במכון: 18369), או כ"י הספרייה הלאומית בפריס מס' 769 (מספרו במכון: 24845) המשתייכים לקבוצת כתבי היד של נוסח א, אך כוללים כמה הוספות שאינן בכ"י אחרים, ומשם ואילך לקוח מדפוס ג הנ"ל שהוא נוסח ב של הפירוש. על הסיבות לסטייה מנוסח כתב היד ראה לעיל ב"פתח דבר" בתחילת הכרך.

מאחר שחלק מן הפירוש לקוח מהנוסח שב"מדרש שמואל" כלולים בו כמה קטעים שמקורם בכתב היד שיוחס בטעות לרש"י.

קטעים רבים מדפוס זה שולבו בדפוס ה (ש"ס וילנא) ובדפוס ו ובדפוס ח.

להלן הקטעים שנוספו במהדורה זו ע"פ כתב היד ואינם בכתבי יד אחרים:

פרק א

[א] משה קיבל תורה מסיני – ולימדה לכל ישראל, שנאמר: "ויכתוב משה את השירה הזאת ביום ההוא וילמדה את בני ישראל" (דברים לא כב). ולמה נאמר "ומסרה ליהושע" ולא "לאלעזר ולפינחס", ולא לשבעים זקנים המתנבאים במחנה – שלא רצה למוסרה אלא למי שהיה ממית עצמו מנעוריו באוהלי החכמה וקנה שם טוב בעולם, וזהו יהושע, שנאמר: "יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האוהל" (שמות לג יא), ואע"פ שכתוב על פינחס: "תורת אמת היתה בפיהו" וגו' (מלאכי ב ו).

¹²⁴ שם: "בעיונו".

¹²⁵ כנראה: "אמתלאות", וכן הוא בש"ס וילנא. במהדורות ורשא של "מדרש שמואל": "ראיות אמת".

[ג] פרס — מתנה. "נושאי המנחה" (שופטים ג יז) — תרגום: "נטלי" 126. בערך "פרס".
[ה] פתוח לרווחה — לארבע רוחות להיכנס עוברי דרכים, וכן אמר ביואב: "ויקבר בביתו במדבר" (מ"א ב לד) — וכי ביתו במדבר היה, אלא שהיה ביתו כמדבר לארבעה רוחות. וכן איוב אמר: "ואוכל פתי לבדי" (איוב לא יז).

[יג] פ"א: נגד שמא — כל מי שמושך שם הקב"ה תמיד בכל עסקותיו, יאבד שמו — "לא שם לו על פני חוץ" (איוב יח יז). ודלא יליף קטלא חייב — ומי שאינו מלמד לכל שואל חייב מיתה. ודישתמש בתגא חלף — המשתמש בתלמידי חכמים והמשחר אותם. "נשאתי" (במדבר אז טו), תרגום: "שחרית". "הידבק לשחור". עושה איגרא בתלמידי חכמים תמיד, נכרת בחצי ימיו, מפני שמבטלם מלשגות באהבת התורה. "בתגא" — זה תלמיד חכם שהוא מוכתר בכתרה של תורה ומוכתר בתפילין 127.

[טז] והסתלק מן הספק — שלא יהא ביסוד היסודות וידעת הסודות ספק בליבך, אלא ודאי וידוע בעין הלב, כי הוא העיקר ית'. אל תרבה לעשר אומדות — יש מפרשים שגם זה נאמר על "והסתלק מן הספק", עד שידרשו לך מעשה בראשית, וגם על זה נאמר: "לא מצאתי לגוף טוב משתיקה".

פרק ב

[ה] ולא הקפדן מלמד — זהו רב שהוא קצר לב וכועס אם ישאל התלמיד פעמים הרבה בעניין אחד. ותרגום "הקצור קצרה ידי" (ישעיה נ ב) — "האיתקפדא אתקפדא גבורתי". מן "קפדה בא" (יחזקאל ז כה), ומן "קיפדתי כאורג חיי" (ישעיה לח יב) 128.

[יג] אל תעש תפילתך קבע — בלא כוונה.

[טז] ולא אתה בן חורין 129 — מהכל. אלא למד ועסוק כפי היכולת, שכך נצטווית.

פרק ג

[ב] בשלומה של מלכות — כמו שנאמר: "ודרשו את שלום העיר אשר הגלית אתכם שמה" (ירמיה כט ז).

[טז] ומצודה פרוסה על החיים — המוות. והחנות פתוחה — העולם הזה לפני האדם. והחנווני מקיף — אדון העולם צופה ומביט וכותב בפינקסו. הפינקס — לוח מחופה בשערה, וכותבין בו. והגבאין — אלו שלוחי מקום.

[יז] אם אין קמח אין תורה — לפי שיש בקמח חמשת מינין שנמשלו לחמישה חומשי תורה (לקמח).

פרק ד

[ה] ואל תעשה עטרה — לא תלמוד אותה על מנת שיקראו אותך רבי והתגדל בה. ולא קרדום לחתוך — וכן לא תלמוד אותה על מנת שאם תצטרך לבריות שתלמד אותה בשכר, אלא על מנת ללמד בחינם. וזהו: האוכל הנאות מדברי תורה נוטל חיו מן העולם — מפסיד שכרו מן העולם הבא.

[ו] כל המכבד את התורה — יש אומרים: הנוטה און אל ספר תורה ואינו מספר בעוד שקורא החזן בו. ויש אומרים: מי שאינו מניחו כשהוא פתוח ויוצא.

[ז] פורק ממנו איבה וגזל ושבועת שוא — שלא (ישיא) [ישנא] אותו החייב, ולא יגזול שלא כדין.

[יח] ואל תשאל לו בשעת נדרו — לפי שמתוך כעסו הוא מוסיף לנדרו ואינו מקיים. ועוד, שאתה מצערו בזמן שנזכר.

128 קטע זה גם בדפוס הנ"ל.
129 חסר: "ליבטל".

126 צ"ל: "תרגום נטלי": פרס.
127 הפירוש למשנה זו בשניונים קלים גם בדפוס ז.

[כ] אל תסתכל בקנקן, אלא במה שיש בו — יש בחור שהוא חכם ומורה לזקנים, ויש זקן שאפי' דעת בחורים אין בו.

[כא] והתאווה — שמתאוה ממון הרבה, שנאמר: "אוהב כסף לא ישבע כסף" (קהלת ה ט).
[כב] והמתים — שכבר מתו, עתידים שיחיו, ולאחר שיחיו עתידים ליתן דין וחשבון על כל שעשו בעולם הזה. לידע ולהודיע — אז ידעו ויודיעו שהוא אל הוא היוצר הוא הבורא.

פרק ה

[ה] ולא הסריח בשר הקודש — ולא התליע.

[ז] בגולם — כמו שנאמר: "גולמי ראו עיניך" (תהלים קלט טז).

[ח] עינוי הדין ועל עיוות הדין — נוכל לומר גם כן: בהיות אנשים רעים וחטאים מונעין שלא יהא בית ועד לדין ולמשפט זה נקרא "עינוי הדין", ולפעמים מניחים לדין אך יגרמו ויסבבו שלא יהא בתום וביושר¹³⁰.

הקטעים במהדורה זו הלקוחים מדפוס ג ואינם לרש"י רשומים לעיל עמ' תמא מד"ה "ועל שמיטת הארץ" בפ"ה משנה ח-ט עד סוף הפרק.

דפוס ה

וילנא תרמ"ג (בתוך ש"ס וילנא)

בשנת תרמ"ג נדפסה לראשונה מסכת אבות עם פירושי רש"י והרמב"ם ורבינו יונה בתוך ש"ס וילנא. המקור לפירוש רש"י, לפי דברי המדפיסים ברשימת ההוספות שנדפסה בכל מסכת מעבר לשער הראשי אות יב, הוא: "על פי נוסחאות שונות". אלו נוסחאות לא פורטו, אך מהשוואה לדפוסים הקודמים עולה שנוסח הפירוש שם לקוח מ"מדרש שמואל" (מהדורה שנייה של דפוס ג) ושולבו בו קטעים מדפוס ברלין ואלטונה (דפוס ד)¹³¹. מאחר שנוסח דפוס ג מורכב משלושה מקורות, נמצא שנוסח ש"ס וילנא מורכב למעשה מארבעה מקורות, שלושה מהם אכן פירוש רש"י (שניים מדפוס ג — אחד נוסח א והשני נוסח ב, והשלישי: דפוס ד — גם הוא נוסח א), והמקור הרביעי הוא פירוש שיוחס בטעות לרש"י.

הקטעים בדפוס זה שאינם לרש"י הלקוחים מדפוס ג רשומים לעיל עמ' תלג ואילך, והקטעים הלקוחים מדפוס ד רשומים לעיל עמ' תמד-ו.

דפוס ו

ג'רבה תרצ"ז (בתוך מס' אבות עם פירוש "ענף עץ עבת")

בשנת תרצ"ז נדפסה בעיר ג'רבה פעמיים מסכת אבות בשם "ענף עץ עבת" עם פירוש רש"י ועם פירוש "ענף עץ עבת"¹³². פירוש רש"י בדפוס זה מורכב מן הפירוש שבדפוס ג ומן הפירוש שבדפוס ד, קטע מזה וקטע מזה לסירוגין¹³³.

מאחר שבשני הדפוסים הללו משולבים קטעים שאינם לרש"י, אף במהדורה זו כלולים חלק מקטעים אלה¹³⁴.

והוגדר כשני חלקים. יצוין שבחלק הראשון נדפס הפירוש לפרק ראשון מלה במלה כמו בדפוס ד.
133 לא עלה בידי לקבוע לפי מה קבע המו"ל אלו קטעים לקחת מדפוס זה ואלו מהאחר.
134 ימצאם המעיין בהשוואה לרשימת ההוספות בדפוסים הללו לעיל עמ' תלג ואילך ועמ' תמד-ו.

130 מקורו של קטע זה לא ידוע. אינו בכתב יד שממנו כל הנ"ל ואינו בדפוס שממנו לקוח ההמשך.

131 רוב הקטעים הללו מסומנים בסוגריים מרובעים. להלן שני קטעים שלא סומנו: פ"א מ"ד ד"ה "ואם לא עבשיו אימתי"; פ"ד מכ"א ד"ה "והתאוה".

132 הספר נדפס שם פעמיים באותו זמן בשינויים מסוימים

דפוס ז

ירושלים תשל"ג (מסכת אבות עם פירוש רש"י)

בשנת תשל"ג יצאה לאור מהדורה חדשה של פירוש רש"י על ידי מכון "תורה שלמה", שהיא לדברי המו"ל "הפירוש האמיתי". מקורו של הפירוש מפורש בהקדמה: כ"י וטיקן 303 (מספרו במכון לכ"י: 355). כתב יד זה משתייך לקבוצת כתבי היד של נוסח א, אך כלולים בו כמה הוספות מאוחרות.

מהדורה זו היא מהדורת הדפוס היחידה שכולה ע"פ כ"י אחד, ולא שורבבו בה קטעים ממקור אחר, אך כאמור, בכ"י עצמו נוספו כמה קטעים שאינם בכ"י אחרים.

קטעים מדפוס זה שולבו בדפוס ח.

להלן הקטעים שנוספו במהדורה זו ע"פ כתב היד ואינם בכתבי יד אחרים:

פרק א

[יג] דבר אחר: נגד שמא אבד שמיה — כל מי שמוזכיר שם הקב"ה בכל עסקותיו אבד שמו. ודלא יליף קטלא חייב — ומי שאינו מלמד לכל שואל חייב מיתה. ודאשתמש בתגא חלף — המשתמש בתלמידי חכמים והמשחר אותם תמיד, ייכרת בחצי ימיו, כי "נשאתי" (במדבר טז טו) מתרגמינן: "שחרית", עושה אנגריאה בתלמידי חכמים, מפני שמבטלם מלשגות באהבת התורה. "בתגא" — זה תלמיד חכם שהוא מוכתר בכתרה של תורה¹³⁵.

פרק ב

[ה] ולא הביישן למד — לפי שנאמר: "אם נבלת בהתנשא ואם זמות יד לפה" (משלי ל לב) — כל המנבל עצמו על דברי תורה, ששואל לרבו כל ספיקותיו ואין לו בושת — "בהתנשא", ואם נותן זמם על פיו, שמתבייש לשאול — ישים "יד לפה", שלא יידע. ולא הקפדן מלמד — וזה הוא רב שהוא קצר לב וזועם אם ישאל אותו תלמיד פעמים רבות בעניין אחד. תרגום "הקצור קצרה ידי מפרות" (ישעיה נ ב): "האתקפדא אתפקדת גבורתי". מן "קפדה" (יחזקאל ז כה), ומן "קיפדתי כאורג חיי" (ישעיה לח יב).

פרק ד

[ד] הוי שפל רוח שתקות אנוש רימה — פירוש: כל שעה שתשיג ירך הרבה, כמו שאמר איוב: "וכי כביר מצאה ידי" (איוב לא כה), באותה שעה הוי שפל רוח, וזכור באותה שעה כי אחריתך רימה ותולעה.

[ט] סופו לבטלה מעוני — הוא הדין שמתוך העוני לא יהיה לו פנאי לעסוק בתורה.

[יד] והוי זנב לאריות ולא ראש לשועלים — כלומר: מוטב לו לאדם להיות זנב בבית תלמיד חכם, ולא ראש בבית עם הארץ.

[יט] יש קנקן חדש ומלא יין ישן, וישן אפילו חדש אין בו — ר"ל: תמצא נער שהוא רך בשנים ותמצא עליו מקרא ומשנה ותלמוד ודעת וחכמה, ותמצא זקן מלא ימים ואין בו לא תורה ולא חכמה ולא דרך ארץ.

פרק ה

[ח] המורה בתורה — פירוש: על אסור מותר.

[י] בינונית — שאינו לא צדיק ולא רשע.

דפוס ח

בני ברק תשנ"ב (מסכת אבות עם פירושי רש"י וראב"ן)

בשנת תשנ"ב הוציא לאור הרב משה אלכסנדר זושא קינסטליכער מהדורה חדשה של מסכת אבות עם פירושי רש"י וראב"ן. לפי דבריו בהקדמתו מבוסס פירוש רש"י שבמהדורתו על דפוס ב ושולבו בו קטעים מדפוס א, דפוס ד ודפוס ז.

מכיוון שבדפוסים הללו משולבים קטעים שאינם לרש"י, אף במהדורה הזו כלולים קטעים אלה¹³⁶.

דפוס ט

ירושלים תשס"ה-תש"ע (בתוך "משנת ראובן" – מסכת אבות עם פירושי הראשונים)

במסגרת המפעל החשוב של הוצאת ספרי הראשונים על ידי "מוסד הרב קוק" זכינו להוציא לאור בשנת תשס"ה את החלק הראשון של "משנת ראובן" – מסכת אבות עם פירושי הראשונים – הכוללת בין היתר מהדורה חדשה של פירוש רש"י ע"פ כ"י קדמון¹³⁷ שנכתב בשנת ה' אלפים ונ', שהנוסח שלו מתאים למובאות בספרי הראשונים ואין בו הוספות מאוחרות. ובימים אלה אנו זוכים לברך על המוגמר עם הוצאת הכרך השני והאחרון.

לראשונה, אחרי כחמש מאות שנה, ואחרי נסיונות חוזרים ונשנים שלא צלחו, זכה סוף סוף פירושו של רש"י לראות אור עולם בצורתו המקורית ללא הוספות וללא שיבושים. ישמחו הלומדים ויגילו החכמים.

זכות רבינו תעמוד לי ולזרעי שלא תמוש התורה הזאת מפנינו עד עולם.

מרדכי ליב הלוי קצנלנבוגן

ב"ה, יומא דהילולא דרש"י, כ"ט בתמוז תשס"ט

136 ימצאם המעיין לעיל ברשימת ההוספות שבדפוסים אלו. 137 כ"י א של נו" א ברשימת כתבי היד לעיל.

פירוש רש"י למסכת אבות נוסח ב¹

פרק ראשון

פירוש מסכת אבות לרבינו שלמה ז"ל

[א] משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים — ואינם² אלו שבעים זקנים שבימי משה, אלא זקנים שהיו רודים ושוטרים לישראל, כמו שכתוב: "ויעבדו [העם] את ה' כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע" (שופטים ב ז). וזקנים הללו³ מסרו לכל זקנים שבכל דור ודור, כמו: עתניאל⁴, ועתניאל לאהוד, ושאר שופטים⁵ שהיו אחריו, עד⁶ שבאו לאנשי כנסת הגדולה — זרובבל, נחמיה⁷, שריה, רעליה, מרדכי בלשן, שהיו בימי עזרא בבניין בית שני. ולמה נקראו "אנשי כנסת הגדולה", מפרש במסכת "גומא" בפרק "בא לו כהן גדול" — שהם היו כנסייה גדולה וקדושה שהחזירו עטרה ליושנה, לפי שמשא אמר: "האל הגדול הגיבור והנורא" (דברים י ז), באו ירמיה ודניאל ולא אמרו "גיבור" ו"נורא", והם החזירו כבתחילה, לפי שהם אמרו: "הרי היא גבורתו של הקב"ה, שאלמלא כך, היאך אומה יחידה יכולה להתקיים בין⁸ כמה אומות". והם אמרו שלושה דברים — שהתורה מתקיימת בהן. הוּוּ מתונים בדין — לשון ממתניין, שלא יהו גומרין הדין מהרה, אלא חוקרין בו בעומקו, לפי שהדיין יושב ברומו של עולם, שהרי לעשרת הדיברות סמכו הכתוב, שנאמר: "ואלה המשפטים" (שמות כא א), ללמדך שהם גופי תורה. וכן הוא אומר: "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה" (משלי כה א) — זה חזקיה וסיעתו, שכתבו "ישעיהו" וספר "משלי", כמפורש ב"בבא בתרא" בפרק ראשון, ו"העתיקו" — לשון "ישן ומיושן". ולענין ה"דין" היו

אומרים⁹ — שצריך לו לאדם ליישנו כדי לעיין בו יפה. נו"א¹⁰: מתונין — לשון "קשה"¹¹. כלומר: שיהו מתקשין ומתחממין בדין, שמתוך כך יצא הדין לאמיתו. והעמידו תלמידים הרבה — שאם העמדת תלמידים בבחורות, העמד אף בזקנותך, שאי אתה יודע איזה יכשר מחבירו. ועשו סייג לתורה — עשו משמרת למשמרת¹², כדי שלא יבואו לידי איסור של תורה. [ב] שמעון הצדיק — כהן גדול היה. משיירי — לשון "שיריים". בסוף סוף¹³. שלא היה עימהן בתחילת הבית כמו¹⁴ עזרא. על התורה — שנאמר: "אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי" (ירמיה לג כה). ועל העבודה — של בית המקדש. כמו ששינו ב"תעניות": "אלמלא מעמדות לא נתקיימו שמים וארץ", לכך היו קורין במעשה בראשית כל אותו השבוע¹⁵. וגמילות חסדים — מלוה מעותיו לעני, שהוא גדול מן ה"צדקה", לפי שאינו מתבייש. ועוד, "גמילות חסדים" נוהג בין בעשירים בין בעניים, וכן הוא אומר: "וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו" (תהלים קג יז) — ללמדך שבשביל החסד העולם מתקיים¹⁶.

[ג] אנטיגנוס קיבל משמעון הצדיק — את התורה. הוא היה אומר — הכי הוה מרגלא בפומיה. אלא הוּוּ כעבדים המשמשים את הרב על מנת שלא לקבל פרס¹⁷ — שלא תאמר: אקיים מצוות בוראי¹⁸ כדי שיספיק לי צרכי, אלא עבוד מאהבה וקבל מאהבה, ויהי עליך מוראת שמים¹⁹ — לפי שאין שכר מצוות בעולם הזה, שנאמר: "אשר אנכי מצוך היום לעשותם" (דברים ז יא) — "היום לעשותם ולא היום לקבל שכרם". ושמעתי²⁰ שצדוק

ל"אמיתו" — בנו"א ליתא. 11 לא מצאתי במקום אחר מלה זו במשמעות "קשה". 12 בנו"א: "למשמרתו". 13 שם רק: "בסוף". 14 "כמו" — כן הוא בכל כתבי היד של נוסח זה, אך הוא כנראה שיבוש מ"בימי" כמו שהוא בנו"א. 15 לשון "בכל אותו השבוע" קשה, שהרי בכל שבוע היו קורין כן. ואמנם בנו"א ליתא. בכ"י ב נוסף עה"ג: "ועכשיו שאין עבודה — בזכות התפילה, כדאמרין: 'תפילות כנגד תמידין תיקנום' (ברכות כו ב)". 16 בנו"א: "שעל החסד העולם עומד". 17 שם נוסף: "פרס לשון ערך, כמו: 'בערך', ומתרגמין: 'בפורסניה'". 18 שם: "שלא תאמר אעשה מצוות". 19 בכמה כ"י של נוסח זה כמו בנו"א: "ויהי מורא שמים עליכם", והוא ציטוט לשון המשנה. 20 בנו"א: "וראיתי בספר 'ערוך', שצדוק ובייתוס תלמידיו של אנטיגנוס היו, ולימד להם: 'אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת על מנת לקבל פרס, אלא הוּוּ כעבדים המשמשים את הרב על מנת

1 ע"פ כ"י ציריך מס' 21 (עם שינויי נוסחאות שבכ"י אחרים הדומים לו — הנ"ל עמ' תכו-ז) בהשוואה לנוסח א (הוא הנוסח שנדפס בגוף הספר). השינויים סומנו ע"י מרווח מורחב מן הרגיל, ובדרך כלל עם הערה נלווית. כאשר השינויים הם שינויי לשון קלים בלבד סומנו השינויים כנ"ל אך ללא הערה נלווית. הערות ענייניות ומקורות צוינו רק בקטעים הנוספים על נוסח א, או השונים ממנו. 2 בנו"א: "לא לשבעים זקנים שהיו בימי משה, אלא לזקנים שהיו רודים ושוטרים על ישראל". 3 שם: "ואותם זקנים". 4 שם: "לעתניאל". 5 בכ"י ג: "ואהוד לשאר שופטים". 6 כן הוא בכל כתבי היד של נוסח זה, ולכאורה יש כאן השמטה מפני הדומות וצ"ל כמו בנו"א: "עד [שהגיעו לנבואת עלי הכהן ושמואל הרמתי. כתיב במשנה: ונביאים מסרוה זה לזה. עד] שבאו לאנשי כנסת הגדולה". 7 "נחמיה" — בנו"א ליתא. 8 בנו"א: "בפני". 9 מוסב על אנשי כנסת הגדולה. בנו"א: "הוא אומר". 10 נו"א ...

של צרפת³³ מוקים לה באשתו נדה, וכדי שלא יבוא עימה לידי הרגל עבירה.

[ו] קיבלו מהם — מיוסי בן יועזר ומיוסף בן יוחנן. יחושע בן פרחיה אומר — כך הוה מרגלא בפומיה. והכי אמרינן בכולהו. עשה לך רב — שלא³⁴ תהא לומד מעצמך מסברא, אלא מן הרב מן השמועה. וקנה לך חבר — ספרים. ואמרי לה: חבר ממש, לפי ש"טובים השניים מן האחד" (קהלת ד ט), וכן הוא אומר: "חבר אל הבדים ונאלו" (ירמיה נ לו)³⁵. והוי דן את כל האדם לכף זכות — על³⁶ כל שתשמע עליו אמור: "לטובה נתכוון", עד שתדע בבירור שאינו כן. שאם תעשה כן, דנין אותך מן השמים לכף זכות, כמו שמפורש ב"במה מדליקין"³⁷.

[ז] הרחק — רחוק³⁸. תתפטר³⁹. ואל תתייאש מן הפורענות — שאם⁴⁰ אתה עשיר אל תבטח בעושרך, לפי שפורענות קרובה, לכן תהיה כל שעה בפחד. וכן אם בא עליך רעה, אל תתייאש⁴¹, לפי שישועה קרובה, וכן הוא אומר: "הן לא קצרה יד ה' מהושיע" (ישעיה נט א). ואומר: "אשרי אדם מפתח תמיד" (משלי כח יד)⁴².

את חבריו" ונתפרש רק איך הוא בזה את עצמו, ואולי נשמט איך הוא בזה את אשתו וכמו שהוא בנוסחא ב. וראה בארוכה במבוא ל"אבות דרבי נתן" מהד' שכטר פרק ד. 31 בכ"י ה נוסף: "מה ששינו באבות אל תרבה שיחה עם האשה, כל כך הוא אסור, שאפילו הוא אסור באשתו שמוכר בה". 32 בכ"י ה"ל נוסף: "מכאן אמרו חכמים: כל זמן שאדם מרבה שיחה עם אשה נכרית ומקל דעת עימה גורם רעה לעצמו, שאם בא עליה נופל בגיהנום". 33 כן הוא באבות דר"נ כ"י בהמ"ל 1938 (נדפס על פיו בני ברק תשס"ב). וראה בארוכה במבוא לאדר"נ ה"ל בהע' 30. הרשב"ץ הביא כן בשם "משניות קדומות", ואמנם כן הוא במשניות כ"י פרמה 138. בנו"א הובאו דברים אלה בשם "אבות דרבי נתן" סתם, וליתא לפנינו. וראה הע' 29. 34 "שלא תהא לומד מעצמך מסברא אלא מן הרב מן השמועה" — בנו"א: "ללמוד מן השמועה". 35 שם נוסף: "חבר על צוואר שונאיהם של ישראל שיושיעם בד בכד ועוסקין בתורה". ראה ברכות סג ב. 36 "על ... שאינו כן" — בנו"א: "עד שתדע בבירור אם לטובה אם לרעה נתכוון". 37 כן הוא גם בנו"א, אך צ"ל: "בפרק מפנין" — שבת קכז ב. 38 נראה כוונתו שאף ש"הרחק" הוא לשון הפעיל (הרחק אתה את), אין הכוונה במשנה במובן זה, אלא כאילו אמר: "רחק". בנו"א וכן בכמה כ"י של הנו' שלפנינו אין גורסים זאת. 39 כן מנוקד בכ"י, וכן הוא במשניות כ"י קופמן. ונראה שכוונתו להוציא מגירסת משניות כ"י פארמה 138 ועוד: "ואל תהי חבר". בנו"א וברוב כתבי היד של הנו' שלפנינו מלה זו חסרה. 40 בנו"א קטע זה בסגנון אחר: "שאם אתה עשיר אל תבטח בעושרך, לפי שהפורענות קרובה, וכן הוא אומר: 'אשרי אדם מפתח תמיד' — שאינו סומך בעושרו, ולא נשען על זכותו. וכן אם בא עליך רעה, אל תתייאש מן הטובה, לפי שהישועה קרובה לבוא, וכן הוא אומר: 'הן לא קצרה יד ה' מהושיע'. ושנינו כמו כן שאפילו חרב חדה על צווארו של אדם, אל ימנע עצמו מן הרחמים". 41 בכמה כ"י נוסף: "מהטובה". 42 פסוק זה שייך לכאורה לרישא, וכן הוא בנו"א. בכ"י ה נוסף: "ט"א: אל תתייאש מן הפורענות — שאם בא פורענות לעולם וגזירות רעות, אל תתייאש שלא להתפלל על בני דורך, וכשגורזין תענית ציבור אל תתייאש שתאמר: 'אכול ושתה ושלום עלי', ותאמר: 'אנא גברא רבא

ובייתוס תלמידיו היו, ומפני שהיה רגיל לומר כן נהפכו למינות, ונקראו כולם שבאו אחריהם "צדוקין" ו"בייתוסין" על שמן.

[ד] יוסף בן יועזר ויוסף בן יוחנן קיבלו ממנו²¹ — מאנטיגנוס קיבלו התורה. בית ועד לחכמים — ללמוד שם. והוי מתאבק — שתהא משמשן²². בצמא — כאדם שהוא צמא ושותה לצימאון²³, ולא כאדם שהוא שבע²⁴.

[ה] פתוח לרווחה — פתוח לעוברים ושבים²⁵. ויהיו עניים בני ביתך — כלומר: אל תרבה עבדים ושפחות לשרותך²⁶, אלא הבא עניים במקומם וישמשוך, ותקבל שכר²⁷. ואל תרבה שיחה עם האשה — אפילו אם היא אשתך²⁸, לפי שאתה מתבטל מדברי תורה, או²⁹ שאם באתה להרבות עימה דברים, תבוא לספר לה המחלוקת שעשית עם חבריך, ודעתן של נשים קלה, ומיד תלך גם היא ומתקוטטת עם חברתה אשת חבריך, ותמצא מביאה לידי ביזיון. כך מפורש ב"אבות דר' נתן שהובאו מארץ ישראל"³⁰. באשתו אמרו³¹, קל וחומר באשת חבריך — שלא רבה שיחה עימה, מפני החשד³². וב"אבות דרבי נתן

שלא לקבל פרס, ולא פירש להם, ומפני שהיה רגיל לומר כן נהפכו למינות, ונקראו כולם שבאו אחריהם: 'צדוקין' ו'בייתוסין'. לכאורה הנוסח שלפנינו הוא נוסח מוקדם כשספר הערוך עדיין לא יצא לאור, ורק הדי פירושו הגיעו לאוזני רש"י (ראה א. ברלינר, לתולדות פירושי רש"י, ספר רש"י, עמ' ז שהערוך נשלם בשנת פטירתו של רש"י, ולפיכך אין רש"י מזכירו בשמו בשום מקום), ונראה נכתב בסוף ימיו, כשהגיע לידי הספר עצמו. אך ראה להלן הע' 29. 21 "ממנו" — כן הוא במשניות כ"י קופמן ועוד, ומשום שהמקביל שלפניהם היה יחיד. הנוסח המצוי: "קיבלו מהם", ונתקשו המפרשים בפירושו. 22 בכ"י ב נוסף עה"ג: "וגם שתחנם מנכסין". בכ"י ה נוסף: "ויש אומרים: כשתלמיד חכמים עוסקים בתורה שב תחת רגליהם ומאבק בעפר". בנו"א נוסף: "לשון אבק ועפר". 23 בנו"א: "לתאבון". 24 שם נוסף: "בצמאה כתוב במשנה". 25 בכ"י ה: "הוי למד מאברהם שהיה ביתו פתוח לרווחה לעוברים ושבים". 26 בנו"א: "לשמשך". 27 שם: "ויקבלו עליהם שכר". ונראה שהוא שיבוש וצ"ל כמו כאן. בכ"י ה נוסף: "ט"א: ויהיו עניים — במקום שכירים עניים, ויהיו מבני ביתך, ואל תביא שכירים מבחוץ שמא אינם הגונים ופסידוך". 28 בכ"י ד: "ואפילו עם אשתך". 29 עד "מארץ ישראל" ליתא בנו"א, ובמובאה בסמוך שמדובר באשתו נדה צוין שם "אבות דרבי נתן" סתם. ולכאורה מוכח מזה שהוא הנוסח הקדום, ונכתב כשעדיין לא ראה את ה"אבות דר"נ שהובאו מא", והיה לנגד עיניו רק נוסח אחד של ה"אבות דרבי נתן". כי אם הנוסח שלפנינו קדום, אם כן, כשכתב את הנוסח האחר הרי ידע מקיומם של שני "אבות דרבי נתן", ואיך הוא סותם ולא מפרש באיזה "אבות דרבי נתן" מוקים לה באשתו נדה. אך ראה לעיל הע' 20 שמשמע לכאורה להיפר. 30 כן הוא באבות דרבי נתן נוסחא ב פט"ו (עמ' יח): "באיזה צד הוא מבזה את אשתו — היה דבר בינו ובין חבריו, אמרו לתוך ביתו, שמעה אשתו ממנו, יצאה לשוק ופגעה באשת חבריך, אמרה לה: כך וכך היה בעליך עושה וכו', התחילו נושאות ונותנות בדברים ומצהיבות זו את זו וכו', מי גרם לו לבזות את אשתו — הוא, על שהרבה שיחה עימה". אפשר שהיה כן גם בנוסחא א סוף פ"ו, שנאמר שם בתחילה: "מפני שכוחה את עצמו ובזזה את אשתו ובזזה

ב"כתובות" 56: אל תעש עצמך כערכי הדיינים — שאם בא אדם אחד ושאל ממך עצה היאך לטעון על חבירו, אל תאמר לו שום עצה ללמוד אותו לטעון על חבירו ואפי' לקרובו. והוא דאמור רבנן: אל תעש עצמך כאותם שמעריכים ומסדרין הטענות למי שאינם יודעים לטעון לפני הדיינים, דההוא קרובתיה דרבי יוחנן דאתיא לקמיה דהוה קא מסבר 57 לה למטען קמי בית דינא, והוה קא מסבר לה משום "ומבשרך לא תתעלם" (ישעיה נח ז), והדר ביה, דלא מסבר לה, משום דתנינן: אל תעש עצמך כערכי הדיינים. יהיו בעיניך כרשעים — שלא תחשוב בליבך: "זה חשוב ולא היה מדבר שקר", אלא 58 יהיו בעיניך שניהם שקולים כאחד, שאם אתה עושה כן 59, לא תוכל לראות חובה לאותו שהוא חשוב בליבך. "שקיבלו עליהם את הדין" גרסין — דהואיל וקיבלו עליהם ונתחייב שבועה מי שנתחייב, ונשבע והלך לו 60, לא תחשדנו בליבך לומר: לשקר נשבע.

[ט] והוה זהיר בדבריו — כשאתה חוקר בהן. שמא מתוך דבריו יבינו מה שבליבך, וילמדו לשקר 61 ולומר מה שלא היה.

[י] אהוב את המלאכה — כדאמר 62 מר: "פשוט נבילתא בשוקא ולא תהדר במילי" 63 ושקיל אגרא. ושנא את הרבנות — לפי שמקברת

[ח] בארכי הדיינים — "כארכי" 43 כתוב במשנה 44, ואל"ף מתחלף בעי"ן 45, ומשמע: "כערכי הדיינים" 46 — כאדם הזה שאינו 47 דין, ומעריך ומסדר לבעל דין טענותיו כדי שיזכה בדין 48, וכדאמרין התם: "אמר ר' יוחנן: עשינו עצמנו כעורכי הדיינים". אל"ף תעש עצמך כארכי 50 הדיינים — בתלמוד ירושלמי 51: "שלא תגלה ליחיד את דינו" — משום שנאמר: "שמוע בין אחיכם ושפטתם צדק" (דברים א טז) — שניהם 52. כיצד, אם באו שניים לפניך לדין וטענו טענותם 53, כשתברר הדין להיכן הוא נוטה, אל תגלה ליחיד את דינו לומר לו: "אחריו הדין נוטה", אלא לשניהם ביחד פתח להן את הדין לחייב את החייב ולזכות את הזכאי, שלא תעשה עצמך כערכיות של גויים, שלהם מנהג לגלות את הדין ליחיד מפני השוחד. ומר רב יהודאי גאון ז"ל פירש בעניינא אחריתי 54: "כד אתי קמך איניש חד ולימא: לא בעינא מינך למיפסק לי דינא דתהוי לי את בית דין, אלא בעינא מינך היכי דינא דהאי תביעה וטענה דאית לי על חבראי, אסור למשתעי ליה כלום בדינא ולחואה ליה כלום בדינא, שכך מנהג של ערכאות של גויים דבעו מינייהו דינא מקמי 55 ומחוי ליה". ובלישנא אחרין

ואיני מפתח מן הפורענות, כי הפורענות מן הצדיקים מתחלת, שנאמר: 'כי תצא אש ומצאה קוצים ונאכל גדיש' (שמות כב ה) — אינו אומר 'ותאכל', כבר נאכל גדיש קודם לקמה". 43 "כארכי כתוב במשנה, ואל"ף מתחלף בעי"ן, ומשמע: כערכי הדיינים" — בנו"א ליתא. 44 כן הוא במשניות כ"י פרמה 138. הנוסח המצוי: "כערכי", וכן הוא במשניות כ"י קופמן ועוד. 45 ראה רמב"ן דברים כא יד. אמנם מדבריו נראה שגרס בעי"ן ומפרשו באל"ף. 46 כלומר: אף לפי הנוסחא באל"ף, המשמעות היא כמו בעי"ן. וראה רשב"ץ שיש מפרשים אותו במשמעות של אל"ף. 47 "שאינו" — בכמה כ"י: "שהוא". 48 "כדי שיזכה בדין" — בנו"א ליתא. 49 כל הקטע (עד "יהיו בעיניך כרשעים") חסר בנו"א. 50 ראה הע' 44. 51 כתובות פ"ד ה"י; ב"ב פ"ט ה"ד. 52 הלימוד מן הפסוק אינו בירושלמי, והוא צריך ביאור, כי לכאורה מה שיש ללמוד מפסוק זה הוא רק שאין לשמוע טענות של צד אחד בלבד, מפני שנאמר "שמוע בין אחיכם" ו"אחיכם" משמע שניהם, וכמו שבאמת דרשו בסנהדרין ז ב, אבל בנידון זה ששניהם טענו טענותם (כמבואר בסמוך), מניין לנו מפסוק זה שאין לומר הפסק לאחר מהם מבלעדי השני. וגם אם כוונת הירושלמי באחד שבא לשאול, ושמותו לשמוע משום שאינו בא לדון, אך אסור לומר לו מה הדין (כמבואר בהע' הבאה), גם לזה אין רמז מפסוק זה. וצ"ע. 53 לכאורה נקט באופן זה ששניהם טענו טענותם, משום שאם רק אחד טען, הרי אסור לשומעו כמבואר בסנהדרין ז ב, ולא שייך לדון אם מותר לגלות לו את דינו. אבל קשה, שהלוא הנידון בירושלמי הוא באשה שבאה לבדה לפני ר' יוחנן, ועל זה שאלו איך אמר לה מה הדין, ובתורה צריך לומר שמה שאסור לשמוע צד אחד הוא כשבאים להתדיין, ומשום שזה עלול להשפיע על החלטתו, אבל אם בא אחד רק לשאול מה הדין, אין איסור לשמוע, ומכל מקום יש איסור לומר

לו שלא בפני השני מה הדין, וכיצד למד מזה דבינו לשניים שטענו טענותם שאין לומר לאחד מה הדין. וצ"ע. 54 אם יבוא איש לפניך ויאמר: איני רוצה להתדיין בפניך, אלא רק שתאמר לי מה הדין בתביעה כזו שיש לו על חבירו, אסור לך לומר לו מאומה בדין זה. בלשון זו לא מצאתי במקום אחר, ובשנינו יש בשמו בתשובות הגאונים מה שצ"ל "חלק ד שער ז סי' לב ובתשובות הגאונים ליק ס" מה ומשם באוצר הגאונים לכתובות נב ב: "דינא דלא קמך בען למפסקיה ואתי בעל דין ואמר אסדרתיה קמך להדין דינא, לא מתבעי למשמע מיניה" — דין שלא בא לפניך לפוסקו, ובא בעל דין ואמר: אסדר לפניך דין זה, אסור לך לשמוע לו. זה שלא כמובא ברש"י כאן שרק אסור לו לומר לבעל דין מה הדין, ובפשטות לא משמע שיש איסור לשמוע שאלתו. 55 בכמה כ"י נוסף: "דיתו לבי דינא". 56 כלומר: ופירוש אחר ל"אל תעש עצמך כעורכי הדיינים" בבבלי כתובות, והכוונה לגמ' שם נב ב. 57 "מסבר" — לכאורה צ"ל (כאן ובסמוך): "מסדר". 58 "אלא ... שהוא חשוב בלבך" — בנו"א: "שאם אתה עושה כן, לא תראה חובה למי שהוא חשוב בעיניך, לפיכך יהיו שקולים לפניך זה כזה". 59 מוסב על הרישא, היינו: אם תחשוב בליבך על אחד מבעלי הדין שלא יאמר שקר. 60 בנו"א: "ונתחייב שבועה זה ונשבע". 61 שם: "שמא מתוך דבריו ילמדו לשקר". 62 שם: "כדאמרין: 'פשוט נבילתא בשוקא, ולא תומר: גברא רבא אנא'. שמתוך שהוא טרוד אחר מזונותיו לא בא לידי ליסטים, ואינו מתפרנס מתוך הקופה של צדקה, וימיו מאריכין, שנאמר: 'ושונא מתנות יחיה', ושנינו: 'יגיע כפיך כי תאכל'". 63 "ולא תהדר במילי" — ליתא לפנינו בפסחים ק"ג ב, ואולי נשתרבה מהאמור לפני כן: "הפוך נבילתא ולא תפוך במילי". ועי' אמרי בינה למהר"ץ חיות סי' יד שמוכיח מזה שהפירוש אינו לרש"י, כי לא מצאנו גירסא כזו בשום מקום. ובנו"א באמת ליתא.

ישראל את משה" (דברים לד ח).
 [יג] נגד שמא אבד שמיה — כל מי ששמו נמשך ועולה לגדולה — מיתתו מתקרבת, כמו שאמרנו למעלה ביוסף, ומן הפסוק⁷³ נמצא סיוע לדברי⁷⁴ שכן הוא, שנאמר: "לפני שבר גאון" (משלי טז יח) — כלומר: קודם שיבוא לאדם שבר יעלה לגדולה⁷⁵. ואית דאמר: נגד שמא — כל מי שאינו לומד אלא כדי לגדל שמו לקרותו "רבי" "רבי". טעם אחר⁷⁶: נגד שמא — שמשמש בשם המפורש⁷⁷. ודלא מוסיף — מן הלילות על הימים מחמישה עשר באב ואילך, יסיף — אמר רב יוסף: תקבריה אימיה⁷⁸. קטלא⁷⁹. ודישתמש בתנא חלף — המשתמש בכתרה של תורה, כמו⁸⁰ שמצינו ב"נדרים" בר' טרפון⁸¹, כאילו חלף ובטל מן העולם.

[יד] אם אין אני לי מי לי — כלומר: אם לא אקיים אני את המצוות, מי מקיימם בשבילי. וכשאני לעצמי — אף⁸² כשאני הולך ועושה, איני עושה כפי חובתי המוטלת עלי. אם לא עבשיו⁸³ אימתי — ש"כל מי שטורח בערב שבת יאכל בשבת, ומי שלא טרח מה יאכל"⁸⁴.

[טו] עשה תורתך קבע — שלא תהא קובע לה עיתים, אלא כל היום תעשינה עליך קבע⁸⁵. אמור מעט ועשה הרבה — שכן דרכן של צדיקים⁸⁶, כמו שמצינו באברהם שאמר: "ואקחה פת לחם" (בראשית יח ה), וכתוב: "ויקח בן בקר רך וטוב" (שם שם ז) ו"שלוש סאין קמח סולת" (שם שם ו)⁸⁷.

בעליה, כדאמר מר: "מפני מה מת יוסף קודם לאחיו — שניהג עצמו ברבנות". ואל תתוודע לרשות⁶⁴ — שאין מקרבין לו לאדם אלא לצורך עצמן.

[יא] היזהרו בדבריהם — בהחזרת תלמודכם. שמא תחובו חובת גלות — כלומר: שמא תהיו מורין⁶⁵ בדבר איסור שיש בו גלות⁶⁶. ותגלו למקום המים הרעים — למקום אחר שאין שם תלמידים הגונים, ותלמדו מהם⁶⁷. וכשתחזרו למקומכם, ישתו התלמידים הבאים אחריכם, וילמדו מכם להתיר דבר של איסור, ויבואו לידי חיוב מיתה. ונמצא שם שמם מתחלל — על ידיכם, לפי⁶⁸ שהכל יאמרו: ראיתם הללו בני אדם שהיו תלמידים הגונים ומתו בחצי ימיהם.

[יב] קיבלו מהם — משמעה ואבטליון. הוי מתלמידיו של אהרן — הוי למד מאהרן⁶⁹ שהיה אוהב שלום, שנאמר עליו בדברי קבלה⁷⁰: "בריתי היתה איתו החיים והשלום" (מלאכי ב ה) — כשהיה⁷¹ רואה שניים מריבין זה עם זה, היה הולך לכל אחד ואחד שלא בדעת חבירו, ואומר לו: "פלוני, ראה מה אתה מריב עם פלוני, הלוא הוא נשתטח לפני ופייסני ללכת אצלך ולדבר עימך עליו עד שתתרוצה להתפייס עימו", וכמו כן היה מדבר עם חבירו, ומתוך דברים הללו היה משים ביניהם שלום, ועל כן נאמר בו: "ויבכו את אהרן שלושים יום כל בית ישראל" (במדבר כ כט) — אחד אנשים ואחד הנשים במשמע⁷², ובמשה לא נאמר אלא: "בני ישראל", שנאמר: "ויבכו בני

76 בנו"א ליתא. 77 ל"מ מקורו. באבות דרבי נתן סוף פ"ב פירשו כן את הסיפא: "ודאשתמש בתנא חלף". בכ"ז ה נוסף: "ט"א: נגד שמא — כל מי שהוא שר ונגיד בעולם הזה נודיע לו כי אבד שמו לעולם הבא, שכבר אבד שמו, שנאמר: "כי ביה ה' צור עולמים" (ישעיה כו ד) — בשתי אותיות הללו שכרא הקב"ה שני עולמים (מנחות כט ב). 78 בכ"ז ה נוסף: "ט"א: מי שאינו לומד ומוסיף ממה שלימדו רבו, יסוף מן העולם. ואי לא יליף — כלומר: מי שאינו לומד ברכות לברך על כל דבר ודבר שנענה, ואוכל בלא ברכה מה שזימן לו הקב"ה, קטלא חייב — מיתה". 79 בכמה כ"י: "קטלא חייב". ולא נתברר לי מאיזו גירסא בא להוציא. 80 כמו שמצינו בנדרים בר' טרפון" — בנו"א ליתא. 81 סב א. 82 בנו"א: "וכשאני עושה ומקיים, איני מגיע לחובה המוטלת עלי". 83 שם נוסף כאן: "בזמן שאני חיי". 84 שם נוסף: "וזהו ששינוי התקן עצמן בפרסודו כדי שתיכנס לטרקלין". בכ"ז ב נוסף: "טעם אחר: אם לא עבשיו אקיים המצוות, אימתי אקיימם". 85 "תעשינה עליך קבע" — בנו"א ליתא. בכ"ז ה נוסף: "ט"א: עשה תורתך קבע — התורה תהיה לך בקביעות, והסחורה עראי, בריבוי התורה ובמיעוט הסחורה". 86 "שכן דרכן של צדיקים" — בנו"א ליתא. 87 "ושלוש סאין קמח סולת" — בנו"א ליתא. בכ"ז ד: "וכתוב: 'ויקח חמאה וחלב וכן הבקר', וכתוב בתורה: 'שלוש סאין קמח סולת'" (צ"ע, כי סדר הפסוקים אינו כן). בכ"ז ה נוסף: "והוי מקבל — כלומר: הסבר פנים לכל אדם, כמו שאמר הקב"ה למשה: משה הסבר פנים לישראל".

64 בכ"ז ה נוסף: "לחצור". 65 לכאורה צ"ל: "שמא תהיו מורין היתר". בנו"א: "שמא תתירו". 66 "גלות" — נמוק בכ"י, ונכתב במקומו: "היתר", אך בשאר כ"י: "גלות". 67 "מהם" — בכמה כ"י: "להם". 68 בנו"א: "לפי שהכל אומרים: ראיתם את אלו שהיו תלמידי חכמים הגונים ומתו בחצי ימיהם, ולא הגינה תורתם עליהם שכתוב בה: 'כי הוא חייך ואורך ימיו', ואומר: 'עץ חיים היא למחזיקים בה'". 69 כלומר: לא מתלמידיו ממש, שהרי דברי המשנה נאמרו אחרי מות אהרן. בנו"א מלים אלה חסרות. 70 בנו"א: "בספר מלאכי". 71 שם: "שכשהיה רואה שניים מריבין זה עם זה, הולך לכל אחד ואחד שלא בדעת חבירו, ואומר לו: 'ראה פלוני חבירך שנתקוטט עימו ומבקש מאיתך מחילה על ידי, וגם לחבירו אומר כן, עד שהיה מפייסן. הוא שאמר הכתוב: 'ויבכו את אהרן שלושים יום כל בית ישראל', ואפילו הנשים במשמע, ובמשה לא נאמר אלא: 'בני ישראל'". 72 לכאורה אינו מוכן מה ענין הנשים כאן, וכנראה הכוונה שכמו שעשה שלום בין אדם לחבירו כן עשה בין איש לאשתו, וכן הוא ברש"י במדבר כ כט: "כל בית ישראל — האנשים והנשים, לפי שהיה רודף שלום ומטיל אהבה בין בעלי מריבה ובין איש לאשתו", וצ"ע מקורו. ב"אבות דרבי נתן" שם אמרו רק: "לכן נאמר: ויבכו את אהרן שלושים יום כל בית ישראל", ובהל' ד שם ביארו באופן אחר למה בכו גם הנשים. 73 "ומן הפסוק ... לגדולה" — בנו"א ליתא. 74 "לדברי" — ברוב כ"י ליתא. 75 בכ"ז ב נוסף: "וכן מצינו בהמן שגידלו אחשוורוש, ואחר כך ציוה לתלותו, שנאמר: 'ויתלו את המן' (אסתר ז י)".

לך שכר על הקלה כמו על החמורה, שהרי מפני כך לא נתגלה שכרן של מצוות. משל למה הדבר דומה — למלך שאמר לעבדיו: "טלו בשכרם כך וכך, והיכנסו לפרדס וחירושו בו ותקנו בו כל צורכו", ובפרדס היו בו אילנות טובות ורעות⁸, ואילו היה אומר להם: "אילן פלוני טוב הוא ואילן פלוני רע, ותקחו שכר בזה יותר מזה", היו כולם הולכין אצל אילן טוב כדי להרבות שכרן, ונמצאו אילנות רעות נשתיירו שלא יתקנו⁹, לכך הוא אומר להם בסתם. כך עשה הקב"ה שלא גילה שכר המצוות — שלא יראה אדם מצוה ששכרה מרובה מחברתה ויחזור אחריה¹⁰. הוי מחשב הפסד מצוה — מה¹¹ שאתה מפסיד בסחורתך בשעה שאתה עוסק במצוה, אם יעלה, אל תתעצב על אותו הפסד, אלא הוי מחשבו כנגד השכר שתקבל עליה לעתיד, ואם יבוא עוד מצוה לידך קיימנה, אעפ"י שתדע שיש לך בה הפסד ממון, ששכר המצוה הרבה היא. ושכר עבירה — שאתה נהנה בה, הוי מחשבה כנגד הפסדה — שאתה עתיד להפסיד בה, ואם יבוא עבירה לידך אל תעשנה אף על פי שתדע שתהנה ממנה, כי ההפסד שעתיד לבוא עליך הרבה הוא. מה למעלה ממך — שהיא¹² רואה ושומעת¹³ וכותב בספר.

[ב] בנו של רבי יהודה הנשיא — הוא רבינו הקדוש. שיגיעת שניהם משכחת עוון — שמתוך שהוא לומד ועוסק בסחורה להתפרנס, אינו חומס¹⁴ וגוזל ממון אחרים. "סוף בטילה לגורר עוון" — כך כתוב במשנה¹⁵. לפי שאי אפשר לו בלא מזונות, והולך וטורח ומלסטים את הבריות ומשכח תלמודו. וכל העמלים¹⁶ עם הציבור יהיו עמלים עימהם לשום שמים — שאף על פי שהן עמלים עימהם, זכות אבותם מסייעת¹⁷. ואתם, מעלה אני

[טז] רבן גמליאל הזקן בנו של הלל¹⁸ אומר¹⁹. עשה לך רב — פירשנו למעלה. והסתלק מן הספק — שאם תלמוד מעצמך תרבה לך ספיקות. ואל תרבה לעשר אומדות — "עומדות"²⁰ כתיב במשנה²¹. "עומדות" כמו: "אומדות"²² — שלא תפריש מעשרותיך מאומד²³, לפי²⁴ שפעמים שלא תהא מכוון יפה, כאדם הזה שאינו לומד מן השמועה. [יז] אלא שתיקה²⁵ — ש"גם אויל מחריש חכם ייחשב" (משלי יז כה). וכן חילוף, שאם מדבר הרבה עם בני אדם ולכל דבר מקדים עצמו להשיב, אפילו אם הוא חכם — אויל ייחשב, לכן אין טוב אלא שתיקה עד שתראה²⁶. ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה — דגדול העושה יותר מן הלומד ואינו עושה. [יח] שפטו בשעריכם — וסמך ליה: "אולי יחנן" וגו' (עמוס ה טו). ובמשנה טבריינית²⁷ אין כתוב שם פסוק²⁸.

פרק שני

[א] רבי אומר: אי זו היא דרך ישרה שיבור לו האדם, כל שהיא תפארת לעושה — שנוח לו והנאה¹, וגם בני אדם נוחין הימנו. תוספת גליון²: כל שהיא תפארת לעושה — כל דרך שהיא נוחה, ותפארת היא למי שעושה אותה, לאותה הדרך יברור אדם, לפי שבידוע, שזו הדרך שהיא נוחה לעושה ותפארת לו מן האדם — שלכל העולם היא ישרה, דאין לך דבר עבירה שיעשה אדם אם לא³ יתחרט בה ויאמר בליבו: "מה עשיתי", ויש לו בושת מבני אדם. אבל כשיזדמן לידו דבר מצוה ודרך ישרה ויקיימנה, אז ישמח ביותר עליה, וגם בני אדם מפארינ ומשבחין אותו. שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות — ושמא נותנין

התיבות "עד שתראה". 97 בכ"ה נוסף: "על הדין ועל האמת ועל השלום — שדנין דין אמת לאמתיו". 98 משניות ידועות בדיוקן. 99 בנו"א: "ובמשנה אין כתיב מקרא זה". 1 "והנאה" — שם ליתא. 2 שם ליתא. 3 "אם לא" — בכמה כ"י: "שלא". 4 בנו"א: "אילנות חשובים ושאינם חשובים". 5 שם: "והרע לא יעשה שכר מתוך שלא יעסוק אדם בו". 6 שם: "כדי שלא ירוץ אדם אחר מצוות ששכרן מרובה ולא יחוש לאותן ששכרן מעט". 7 שם במקום כל הקטע: "מה שאתה מפסיד בסחורתך מפני עסק שיעלה לך שכר בעולם הבא כנגד ההפסד". 8 "ואם ... הרבה הוא" — שם ליתא. 9 "שהיא" — שם: "שכינה". 10 בכמה כ"י: "שהוא רואה ושומע". 11 בנו"א: "חומד". 12 כוונתו שהנוסח שבמשניות שהיו לפניו שונה מן הנוסח שהובא בסידורים, וכן הוא במשניות כ"י קופמן. אך לכאורה נוסח זה אינו מובן. ואולי צ"ל: "סוף פְּטִילָה לגורר עוון" כמו בנו"א. 13 בנו"א: "העוסקין", וכן בסמוך. 14 נראה שהכוונה: שאף על פי שהעוסקים עמלים עם הציבור, ההצלחה אינה בזכותם, אלא בזכות הציבור שיש לו זכות אבות. בנו"א: "שאין עמלים עימהם".

88 ע"י שבת טו א שרבן גמליאל היה בנו של שמעון בנו של הלל, ולא בנו של הלל, וכן הוא באמת בנו"א. ואולי כאן נשטמ מפני הדומות. ויש מתקנים: "זה בן בנו" (פירוש רש"י הנד' במשניות עם פי' "עץ החיים"). והאברבנאל כתב שלפי שהלל האריך ימים קיבל רבן גמליאל זה ממנו, ולכן נתייחס אליו. אמנם גם ב"ספר הקבלה" לראב"ד הראשון ד"ה "מאדם עד המבול" וד"ה "הלל ושמי" מבוואר שרבן גמליאל היה בן של הלל. וראה רשב"ץ. 89 בכמה כ"י: "רבן גמליאל אומר — זהו רבן גמליאל הזקן בנו של הלל". 90 "עומדות כתיב במשנה, עומדות כמו אומדות" — בנו"א ליתא. 91 כן הוא במשניות כ"י קופמן ועוד. 92 שאל"ף מתחלף בעי"ן. ראה רמב"ן דברים כא יד ולעיל מ"ח. 93 בכ"י ה: "שלא תפריש מעשרותיך מאומד ותאמר: ארבה במעשרות, לפי שפירותיך מתוקנים ומעשרותיך מקולקלים, ועוד לפי שפעמים" וכו'. 94 בנו"א: "שפעמים שלא תבין יפה, כאדם שאינו לומד מפי השמועה ומרבה ספיקות, אף כאן נמי". 95 שם הובא רק ה"דיבור המתחיל", והביאור עצמו חסר. 96 כנראה כוונתו: עד שתתבונן בדבר ותראה שיש צורך לדבר. יצוין שבכמה כ"י חסרות

לאחרים, שאם תאמרו, סופו לישמע בעולם שאתה גילית אותו ותתבייש.
 [ה] בור — רק מכל דבר, כמו: "שדה בור"³⁰. וגרוע הוא מ"עם הארץ", שאפילו בטיב משא מתן אינו יודע. ולא עם הארץ חסיד — אבל "ירא חטא" אפשר דהוי, מתוך שהוא מתעסק בסחורה. ולא הביישן למד — לפי שנאמר: "אם נבלת בהתנשא ואם זמות יד לפה" (משלי ל לב). וזה³¹ הפסוק פירושו חכמינו ז"ל במסכת "ברכות"³²: אם מובל אדם עצמו בדברי תורה³³ — סופו להתנשא, אבל אם הוא שותק³⁴, שלא ישאל בהלכה ובשאר עניינים — ישים ידו לפיו, כלומר: שלא יידע כלום. ולא כל המרבה בסחורה יותר מדאי³⁵ מחכים — בתורה³⁶. וכן הוא אומר: "לא בשמים היא, ולא מעבר לים היא" — לא תימצא תורה לא בתגרים ולא בסחרנים שפורשין מים ליבשה³⁷. השתדר³⁸ — כמו: השתדל³⁹. ותעסוק בצורכי ציבור, אבל במקום שיש איש, אתה תעסוק בתורתך⁴⁰.
 [ו] אף הוא — הלל, היה אומר⁴²: על דאטפת אטפוך — על שהיית מלסטים⁴³ הבריות ומציפין⁴⁴ בנהר, הציפוך בנהר. וסוף מטיפיך יטופון — אותם שהציפוך יהיו גם הם מתים באותה מיתה, שהם⁴⁵ היו חייבין מיתה, אלא שנהרגו על ידי זה, מפני שהקב"ה עתיד לגבות מידו⁴⁶. וכן הוא אומר: "מרשעים יצא רשע" (ש"א כד יג)⁴⁷. ויש מקומות שלא נהגו לומר זאת ההלכה.

עליכם שבר כאילו עשיתם — כאילו נעשה הדבר בשבילכם, הואיל ועסקתם לשום שמים.
 [ג] הוזהירין ברשות — ברשות¹⁵. נראין כאוהבים בשעת הנייתן¹⁶.
 [ד] הוא היה אומר — רבן גמליאל. עשה רצונך ברצונו — שאפילו בשעה שתעשה¹⁷ חפצך, תעשה לשום שמים. כדי שיעשה רצונך ברצונו — כדי¹⁸ שיתנו לך מן השמים טובה בעין יפה. בטל רצונך מפני רצונו¹⁹ — שתחשוב הפסד מצוה כנגד שכרה²⁰. שיבטל רצון אחרים — הקמים עליך לרעה²¹. ויש ספרים שכתובה זו בפרק "בן זומא"²². הלל²³ אומר — זהו הלל הזקן, שאמר לעיל בפרק ראשון. אל תפרוש מן הציבור — אלא השתתף עימם בצערם²⁴, כדי שתשמח עימם²⁵, כמו שאומר הפסוק: "שישו איתה משוש כל המתאבלים עליה" — "כל מי שאינו משתתף עם הציבור, אינו רואה בנחמת ציבור", בפרק אחרון ד"תעניות". ואל תאמן בעצמך עד יום מותך — שהרי יוחנן כהן גדול שימש בכהונה גדולה שמונים שנה, ולבסוף נעשה צדוקי. עד שתגיע למקומו — שיבוא כמו כן לידך ותינצל הימנו²⁶. ואל²⁷ תאמר דבר שאיפשר²⁸ לשמוע שסופו להישמע — כלומר: אל תאמר על דבר של תורה שאתה יכול לשמוע. עכשיו: שתשמע לבסוף, אלא לאלתר הט אוזנך ושמע. ט"א²⁹: ואל תאמר דבר שאי אפשר להישמע, שסופו להישמע — כלומר: אל תאמר דבר סוד שאי אפשר להישמע

— בנו"א ליתא. 36 "בתורה" — שם ליתא. 37 "שפורשין מים ליבשה" — זה אינו לשון הגמ', אלא פירושו של רש"י למה "ולא מעבר לים" פירושו תגרים וסוחרים. ולכאורה צ"ל כמו בנו"א: "מיבשה לים", וכן הוא בכמה כ"י, וכן הביא הרשב"ץ בשם רש"י. 38 כן הוא במשניות כ"י פארמה 138, וכן הביא הרמב"ן בשמות כב טו בשם "יש-נוסחאות", וכן הוא נוסחת הדר"ק בסוף ספר השרשים בביאורו למלים "הוה משתדר להצלוחיה" (דניאל ו טו). הנוסח המצוי: "השתדל". בנו"א כל הקטע ליתא. 39 כי בארמית למד ור"ש מתחלפים — ראה רמב"ן שם. 40 ע"י ברכות סג א. 41 בנו"א אין ביאור למשנה זו. 42 צ"ל: "אמר לה". 43 "מלסטים" — בסמ"ך. כן הוא בכ"י, וראה "ערוך השלם" ערך "ליסטס" שזו הגירסא הנכונה. 44 "אשר הציף" (דברים יא ד) תרגומו: "דאטיף". ראה ר"י ב"ר שמשון ורשב"ץ. 45 לפי משמעות לשון "שהם" מוסבים הדברים על אותם שהציפוך, אך מההמשך: "אלא שנהרגו על ידי זה", מוכח שאין הדברים מוסבים עליהם, שהרי עדיין לא נהרגו. וכנראה יש כאן חסרון דברים. וצ"ע. 46 דברים אלה מבוארים בגמ' תענית יח ב לגבי לוליינוס ופפוס שאמרו לטוריינוס שרצה להורגם: "ואנו נתחייבנו כליה למקום, ואם אין אתה הורגנו, הרבה הורגים יש לו למקום, אלא לא מסרנו הקב"ה בידך, אלא שעתידי ליפרע דמינו מידך", והן הן הדברים הכתובים כאן, אך לא ברור על מה הם מוסבים, ראה הע' הקודמת. 47 כוונתו שמפסוק זה נלמד שה' מזמן לרשעים לעשות רע כדי שיענשו, ראה מכות י ב.

15 נראה שבא להודות על הניקוד, וכן הוא בפירוש בכ"י ז: "פְּרָשׁוּת, ויש שגורסין: פְּרָשׁוּת". כנראה ששאר המעתיקים רק העתיקו את המלה ולא טרחו לנקדה. בנו"א ליתא. 16 אולי הכוונה להוציא מנוסחת ש"ס כ"מ: "נראין כאוהבים לאדם בשעת הנייתן". בנו"א ליתא. 17 בנו"א: "כשאתה עושה". 18 "כדי שיתנו לך מן השמים טובה בעין יפה" — שם: "ויתן לך טובה בעין יפה". 19 בנו"א נתפרש: "אם חמד גזל ועריות". 20 "שתחשוב הפסד מצוה כנגד שכרה" — שם ליתא. 21 שם רק: "הקמים עליך", וגם ההמשך ("ויש ספרים ... זומא") ליתא. 22 בסוף משנה יב. וכן הוא בש"ס כ"מ. וראה רשב"ץ. 23 בכמה כ"י: "ר' הלל". 24 בנו"א: "בצרתם". 25 "כדי שתשמח עימם" — שם ליתא. 26 שם: "עד שתגיע למקומו — לאותו דבר ותינצל". 27 שם במקום כל הקטע: "ואל תאמר דבר של תורה שאתה יכול לשמוע עכשיו: שתשמע לבסוף, אלא לאלתר הט אוזנך ושמע". 28 "שאיפשר" — כן הוא במשניות כ"י קופמן ועוד, וכן צריך לומר לפי פירושו של רבינו וכמו שכתב הרשב"ץ, וכן הוא בר"י ב"ר שמשון. הנוסח המצוי: "שאי אפשר". 29 בנו"א ליתא. והשוה רבינו יונה. 30 בכמה כ"י נוסף: "שאינו חרוש. והאדמה לא תשם" (בראשית מז יט) מתרגמינן: "וארעא לא תבורר". 31 עד סוף הקטע ליתא בנו"א. 32 סג ב. 33 "ששואל לרבו כל ספקותיו, ואע"פ שיש בהם שחבריו מלעיגים עליו" — רש"י על אחר. 34 לשון הגמ': "ואם זמם" — כלומר: אם שתק, כאילו שם זמם על פיו. 35 "יותר מדאי"

ה"שועל" הזה שיניו דקות ועקומות וקשה נשיכתו משאר נשיכה⁶². ו"עקרב" מטיל ארס מן העוקץ. ו"נחש שרף" שורק⁶³ בפיו. בלעז שיפל"א. כדרך שהללו אווזין עושין זה לזה⁶⁴.
[יא] ושנאת הבריות — שנאת חנם.
[יב] שאינה ירושה לך — ואל תאמר: הואיל ואבא חכם, אף אני אהיה כמו כן בלא שום טורח.
[יג] הוי זהיר בקרית שמע — לקרותו בשעתו. ובתפילה ובתפילין⁶⁵ לא גרסין. אל תעש תפילתך קבע — כאדם שעליו דבר קבוע ומוטל עליו חובה, ואומר: "כך וכך אני חייב, מתי אפרוק מעלי זה העול". אלא תחנונים — שתהא מכוון דעתך⁶⁶. כי חנון ורחום הוא — מיכן שרוצה בתחנונים ומרחם מיד. ואל תהי רשע בפני עצמך — כלומר: אל⁶⁷ תעשה דבר שהיום או למחר תעשה אתה עצמך רשע ותאמר: "למה זה עשיתי רשע כזה".

[יד] דע לפני מי אתה עמל, ומי הוא בעל מלאכתך — הרי שלושה.
[טו] היום קצר — העולם הזה. ובעל הבית דוחק — זה הקב"ה, שנאמר: "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א ח).
[טז] לא עליך המלאכה לגמור — את כולה. ולא אתה בן חורין ליבטל — מכל וכל. לך — אם תעשה הרבה⁶⁸ תקבל שכר הרבה.

פרק שלישי

[א] מאין ולאין. מליחה² סרוחה — זו טיפת שכבת זרע³.

[ז] מרבה רימה — ללמדך שאין מועיל לו ריבוי בשר כריבוי תורה⁴⁸. "מרבה דיון" — כתוב במשנה. קונה⁴⁹ לו לחיי⁵⁰ העולם וכו'.
[ח] אל תחזיק טובה לעצמך — לומר: "כמה וכמה למדתי". ולפי שהוא לא הניח בעולם לא מקרא ולא משנה⁵¹ שלא למד, לכך היה אומר כן. הוא היה מונה שבחן — רבן יוחנן בן זכאי, לפי שתלמידיו היו. בור סוד שאינו מאבד טיפה — "בור⁵² סוד" דמיונו: "כהקיר ביר מימיה" (ירמיה ו ז). לפי שטח בסיד כל סביביו. כך הוא לא ישכח⁵³ דבר אחד מתלמודו. אשרי יולדתו — לפי שהיא גרמה לו שהיה חכם. שכל הימים שעברתו אמו⁵⁴ היתה מחזרת בכל יום על עשרים וארבעה בתי מדרשות⁵⁵ שהיו בעירה, ואומרת להם: "בבקשה מכם, בקשו על העובר הזה שיהא חכם"⁵⁶.

[ט] שבכלל דבריו דבריכם — לפי שהכל תלוי בלב. אחר לווה מן האדם כלווה מן המקום — מאחר שהמקום עתיד לפרוע לו למלוה, שנאמר: וצדיק חונן ונותן. "המקום" — הוא מקום העולם, וכן⁵⁷ הוא אומר: "ומתחת זרועות עולם" (דברים לג כז). אבל העולם לא יכילנו, שנאמר: "השמים ושמי השמים לא יכלכלוך" (מ"א ח כז).

[י] הם אמרו שלושה שלוש דברים — כל אחד אמר⁵⁸. יהי כבוד חבירך חביב עליך כשלך. ואימתי — בזמן שלא תהא נוח לכעוס. ושוב יום אחד לפני מיתתך — הרי שניים⁵⁹. והשלישי: הוי מתחמם וְהוֹי זְהִיר⁶⁰. כנגד אורן של חכמים — שתשמע לדבריהם⁶¹. שלא תיכזה — שלא תיענש על ידן.

מתחמם' אחד הוא". 62 בכמה כ"י הנוסח כאן: "נשיכות". וכן הוא בנ"א. 63 בנ"א: "לוחש". 64 שם: "כדרך שהאווזין שורקים זה לזה". 65 הנוסח המצוי במשנה הוא: "הוי זהיר בק"ש ובתפילה", ובמשניות כ"י קופמן ועוד הנוסח: "הוי זהיר בק"ש", ומהלשון בנ"א (וכן מובא בשמו ברשב"ץ) נראה שבא לאפוקי מהנוסח המצוי, אך מהנוסח שלפנינו נראה שהיתה לפנינו נוסחא במשנה: "הוי זהיר בק"ש ובתפילה ובתפילין". אך לא מצאתי נוסחא כזו. ואולי המלה "ובתפילין" ט"ס, וצ"ל: "ובתפילה" וכבשאר נוסחאות. ואם אינה ט"ס, יש להסתפק אם כוונתו לומר שאין גורסין את שתי המלים הללו, או שהמלה "ובתפילה" היא דיבור המתחיל, ובא לומר רק שאין גורסים "ובתפילין". וראה פירוש רבינו בחיי: "ולא גרסין בתפילה ובתפילין". 66 בנ"א: "שיהא מכוון דעתו". 67 שם: "אל תעשה דבר שהיום ולמחר תרשיע אתה לעצמך בו". 68 שם: "אם תעשה הדבר הזה".

1 בכ"י ג נוסף: "עקביא בן מהללאל אומר: הסתכל בשלושה דברים ואי אתה בא לידי עבירה — תחשוב על שלושה דברים הללו ולא תבוא לידי חטא". 2 כנוסחת משניות כ"י קופמן ועוד. הנוסח המצוי: "מטיפה". 3 "מליחה סרוחה" — זו טיפת שכבת זרע — בנ"א ליתא, ותחת זה יש שם: "ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון — וכולהו דרשוהו רבותינו ממקרא זה: 'וזכור את בוראך', וקרי ביה: 'באריך' 'ביראתך' — יצירתך. מכאן אמרו חכמים: 'הסתכל בשלושה דברים' וכו'.

48 בנ"א: "ללמדך שתלמוד תורה מעקר אכילה" (ראה "משנת ראובן" ח"א עמ' רסח הע' 1). בכ"י ג נוסף: "דבר אחר: מרבה בשר — כלומר: מי שעוסק עצמו ליהנות מן העולם הזה ביותר ולהשתמן, למי הוא משתמן, היינו: לרימה ולתולעה, שנאמר: 'אף כי אנוש רימה וכן אדם תולעה' (איוב כה ו). 49 "קונה" — כן הוא בש"ס כ"מ. הנו' המצוי: "קנה". בנ"א לא הובא ציטוט זה. 50 בכמה כ"י: "חיי", וכן הוא הנוסח המצוי. 51 בנ"א נוסף: "ואגדה והלכה". בכ"י ג נוסף: "ולא תלמוד ולא אגדה ודבר קטון או גדול". 52 "בור ... מימיה" — בשאר כ"י וכן בנ"א ליתא. וצ"ב מה עניינו לכאן. 53 בנ"א: "שכח". 54 שם: "שנתעברה אמו הימנו". 55 שם: "בתי כנסיות". 56 שם צוין מקור: "תלמוד ירושלמי", ולפנינו ליתא. בכ"י ה נוסף: "ומהיכן יודעת שהוא זכר — לפי שאומרים: 'אשה כי תזריע וילדה זכר' (ויקרא יב ב) — אשה מזרעת תחילה יולדת זכר, איש מזרע תחלה יולדת נקיבה (ברכות ס א)". בכמה כ"י נוסף: "אבא שאול אומר משמו — משמו של רבן יוחנן בן זכאי". 57 בנ"א: "לךך". 58 שם: "כל אחד ואחד אומר שלושה". 59 בכ"י ד נוסף: "וכי יודע אדם באי יום ימות בו ויעשה תשובה, אלא בכל יום ויום יעשה אדם עצמו כאילו למחר הוא מת, ונמצא כל ימיו באין בתשובה". 60 כלומר: "והוי זהיר" אינו מאמר חדש, אלא המשך המאמר: "והוי מתחמם", שמכיוון שאתה מתחמם כנגד אורן אתה עלול להיכוות מגחלתם. בנ"א חסרות שתי מלים אלה. 61 בכ"י ד נוסף: "והוי זהיר בגחלתך" עם "הוי

אזוב¹⁵ — שלושה קלחין וארבעה¹⁶ גרדומין¹⁷ וכו'.¹⁷ ויש אומרים¹⁸: "בקרב אלהים ישפוט" — כנגד שלושה דיינים ושני בעלי דינין, הרי חמישה. **אזכיר את שמי** — משמע: אלמד לאחרים שיהיו מזכירים את שמי. לא מצינו במשנה כתיב "וידום", אבל אנחנו רגילין לומר¹⁹. וידום — כמו²⁰: "כאשר דימית" (במדבר לג נו), כלומר: שהוא מחשב בדברי תורה. **כי נטל** — שכר על אותו העסק. "נטל" — כלומר: יטול²¹. ואמרי לה: "נטל" — לשון סכך הוא, כמו: "וסכות על הארון" (שמות מ ג) ומתרגמינן: "ותטיל".

[ז] **ברתותא** — שם מקום²². **כי ממך הכל ומידך** — על אותו מעשה שקיבץ כסף וזהב לבית המקדש אמר דוד לפסוק זה. **מה נאה ניר זה** — שדה זה²⁴ שנתחרש.

[ח] **תקפה** — ששכחה בעל כורחו מפני שחמורה עליו.

[ט] **כל שיראת חטא קודמת** — שמתרחק מן האיסור והחטא. **כל שחכמתו מרובה ממעשיו** — שלמד הרבה ולא מקיים דבר²⁶, טוב לו אם לא למד.

[י] **שרוח הבריות נוחה חימנו** — כלומר: כל מי שהוא אהוב למטה, בידוע שהוא אהוב למעלה. **שינה של שחרית** — שהולך וישן עד שיעבור²⁷ זמן קרית שמע. **ויין של צהרים** — שמביאתו לידי שכחה²⁸. **וישיבת בתי כנסיות** — שמתכנסין ועוסקין בדברים בטלין.

[יא] **המכזה את המועדות** — שעושה בהן מלאכה, או שנוהג בהן מנהג חול באכילה ובשתייה — שאינו אוכל בהן כראוי²⁹. **והמפר בריתו של אברהם אבינו** — ברית מילה³⁰. **והמגלה פנים**

[ב] **סגן** — שני⁴. כלומר: שהיה שני לכהן גדול⁵. **בשלושה של מלכות** — ואפילו באומות, כמו שמצינו⁶ שהן נודרים נדרים ונדבות כישראל, וכמו שמצינו בשבעים פרים שהיו ישראל מביאים בחג על שבעים אומות. **חיים בלענו** — כל אחד ואחד ממנו את חברו. **"איש אל רעהו"** — הרי כאן שניים. [ג] **ולא אמרו עליו דברי תורה** — ורגילין בני אדם לפטור עצמן בברכת המזון⁷. **קיא צואה** — דבר מיאוס הוא. **בלי מקום** — בשביל שאין מזכירין שמו של מקום שם. **"זבחי מתים"** — זו עבודה זרה, שנאמר: "ויצמד ישראל" [ויצמדון] לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים" (תהלים קו כח). **וידבר אלי זה השולחן אשר לפני ה'** — מיד כשדיבר דברי תורה נקרא "שולחן שלפני ה'". **ויש אומרים**: מראשו של פסוק, שנאמר: "(ו)המזבח עץ שלוש אמות" — אל תקרי "אמות", אלא "אימות", כמו: "יש אם למקרא", כנגד תורה נביאים וכתובים, ואמרי לה: מקרא משנה ותלמוד, שצריך לדבר על השולחן, ואז נקרא: "שולחן אשר לפני ה'".

[ד] **הניעור בלילה** — ומחשב בליבו דבר הבאי. **לבטלה** — מבטל מדברי תורה⁸.

[ו] **חלפתא** — שם חכם הוא⁹. **בעדת אל** — אין "עדה" פחותה מעשרה, שנאמר: "עד מתי לעדה הרעה" (במדבר יד כז) — זה¹⁰ הפסוק נאמר במרגלים שהיו שנים עשר, יצאו יהושע וכלב, נשארו עשרה. **ומניין אפילו חמישה**, שנאמר: **"בקרב אלהים ישפוט"** — "בקרוב" — בחצאין של עשרה¹¹ — אלהים ישפוט¹². **ואגודתו** — אין "אגודה" אלא בשלושה, שכן מצינו בשלושה מינין שבלולב שהן נאגדים באחד¹³, ועוד תנן¹⁴: "ולקחתם לכם אגודת

נאמר, אלא בפסח מצרים (שמות יב כב), ולמדו ממנו בגזירה שוה לפרה. 16 בכמה כ"י: "וג'". 17 בנו"א: "ומצינו שלושה שקרוין אגודה — אגודת אזוב שלושה קלחין". 18 הובא בנו"א כפירוש העיקרי. 19 "אבל אנחנו רגילין לומר" — שם ליתא. 20 שם ליתא. 21 "נטל כלומר יטול" — שם ליתא. 22 שם אין פירוש למשנה זו. 23 בכ"י ד נוסף: "ארץ ישראל בירות". 24 "ניר" פירושו חרישה, ולכאורה, "מה נאה ניר זה", פירושו: "מה נאה חרישה זו", אך באמת אין הכוונה כן, שלא החרישה יפה, אלא השדה שנחרשה, והיא מכונה "ניר" על שם החרישה. 25 בנו"א אין פירוש למשנה זו. 26 מלת "דבר" צ"ב, שהרי "חכמתו מרובה ממעשיו" משמע שיש לו גם מעשים. בנו"א תיבה זו חסרה. ואולי יש לקרוא: "שלמד הרבה ולא מקיים, דבר טוב לו אם לא למד". 27 בנו"א: "עד שיעבור". 28 כן הוא בכל כתבי היד של נוסח זה, ואינו מובן מה עניין "שכחה" לין, וכנראה הוא שיבוש מ"שכחות" וכמו שהוא בנו"א. 29 "שאינו אוכל בהן כראוי" — בנו"א ליתא. 30 כן מבואר בסנהדרין צט א: "זה המפר ברית בשר". ולא נתבאר לפי נוסח זה מה היא ההפרה — אם שלא מל (כמו לפי נו"א), או שמשך בערלתו (כדעת הרמב"ם ורבינו יונה). בכ"י ג נוסף: "שנצטוו לאברהם אבינו".

4 "ואת כהני המשנה" (מ"ב כג ד) מתרגמינן: "זית סגן כהניא" — ר"י ב"ר שמשון. 5 בנו"א ליתא. 6 מנחות עג ב. אך צ"ב, מה עניין קרבן שהם מקריבים, לתפילה שישראל מתפללים עליהם. בנו"א: "שישראל נודרים נדרים ונדבות עליהם". 7 אין ברור אם כוונתו לומר שעליהם אמר התנא "כאילו אכלו זבחי מתים", מכיוון שצריך לומר דברי תורה ממש וכרשב"ן, או שדברים אלה הם ליישב מנהג העולם שאין אומרים דברי תורה, שהוא מפני שמברכים ברכת המזון ומזכירים בה שמו של מקום, ושוב אין זה זבחי מתים. וראה נו"א (לעיל ע"ב כג). 8 בנו"א ליתא. 9 ג"ז ליתא שם. 10 "זה הפסוק ... נשארו עשרה" — שם רק: "יצאו יהושע וכלב". 11 "בקרוב אלהים ישפוט" מוסב על "אלהים נצב בעדת אל", ו"בקרוב" משמע אמצע, כלומר: באמצע העדה הנוכחת — אלהים ישפוט. ע"י תוס' סוכה הנ"ל. 12 בנו"א: "שלושה דיינים ושני בעלי דינין, הרי חמישה". והובא בסמוך בשם "יש אומרים". 13 סוכה יא ב. אך צ"ע, איך מוכח שבפחות משלושה אינה אגודה, והרי מה שצריך שם שלושה מינים הוא לא משום שצריך שתהא אגודה, כמו באגודת אזוב שבסמוך. 14 אין משנה כזו, אלא: "מצות אזוב שלושה קלחין ובהם שלוש גבעולים" (פרה פ"א מ"ט). 15 אין פסוק כזה, אלא: "ולקחתם אגודת אזוב", ולא בפרה אדומה

מִן הַשָּׁמַיִם כּוֹתֵבִין עֲלֵיו וְגוֹבִיִן הֵימָנוּ⁴³. וַיֵּשׁ לֶחֶם עַל מֶה שֵׁיִם מוֹכּוֹ — שְׁגוֹבִיִן בְּדִין. וְהָרִין דִּין אִמָּת — וְאַע"פ כֵּן: הַכֹּל מִתּוֹקֵן לְסַעֲוָה — אֶחָד צְדִיקִים וְאַחַד רָשָׁעִים יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא לְכִירָה גְדוּלָּה⁴⁴.

[יז] **אם אין תורה אין דרך ארץ** — כִּמוּ שְׁאִמְרוּ: "יִפֶּה תִּלְמוּד תּוֹרָה עִם דֶּרֶךְ אֶרֶץ". "דַּעַת" גְּדוּלָּה מִ"בִּינָה", לִפִּי שֵׁאֵם שׁוֹאֲלִין לוֹ לְאָדָם דְּבַר וְהוּא אֹמֵר: "כֵּן הוּא", וּמֵרָאָה וְנוֹתֵן טַעַם לְדַבְּרֵיו, הוּא הִ"דַּעַת" — כֹּאדָם הִזָּה שֶׁהוּא מֵרָאָה סֹלַע לְשׁוֹלְחָנִי וְאֹמֵר לוֹ: "טוֹב אוֹ רַע", וּמוֹצִיא לוֹ אַחֵר מִתּוֹךְ חִיקוֹ הַדּוּמָה לוֹ. "בִּינָה" — זֶה יוֹדֵעַ לְהַבִּין, אֲבָל אֵינוֹ מֵרָאָה טַעַם. **אם אין קמח אין תורה** — שֵׁאֵם אֵין לוֹ מֶה יֵאֱכַל, הֵיכָן יַעֲסוֹק בַּתּוֹרָה. כֹּל שֶׁחֲכָמָתוֹ מְרֻבָּה מִמַּעֲשָׂיו — שֶׁלֹּמֶד הִרְבָּה וְאֵינוֹ מְקַיֵּם. "וְעוֹקְרָתוֹ וְהוֹפְכָתוֹ" כְּתוּב בַּמִּשְׁנָה. "וְהָיָה כַּעֲדָרָה בַּעֲרֵבָה" אֵינוֹ כְּתִיב בַּמִּשְׁנָה, וְלֹא כְּתוּב בֶּה נִמִּי: "וְהָיָה כַּעֲזָן שְׂתוּל". [יח] **קנים ופתחי נדה** — הַלְכוֹת קִנְיִן וְהַלְכוֹת נִדָּה שֶׁאֲבָדָה וְסִתָּה וְצָרִיכָה לְשִׁמּוֹר עַד שֶׁתִּחְזֹר לַפֶּתַח. הֵן הֵן גּוֹפֵי הַלְכוֹת — כִּמְפֹרֶשׁ בַּמַּסַּכַּת "נִדָּה". אֲבָל תְּקוּפּוֹת — עֲנִיִּין הַיֶּלֶךְ הַמְּזוּלוֹת, וְחֲשׁוֹן הָאוֹתוּיּוֹת וְנוֹטְרִיקוֹן⁴⁵, אֵין מְקַבְּלִין עֲלֵיהֶם שְׂכָר כֶּשֶׁר הַלְכוֹת⁴⁶, לִפִּי שֶׁאֵינוֹן אֵלָּא פִּרְפְּרִיּוֹת, כְּלוּמֹר: עֲנִיִּי חֲכָמָה, כִּמוּ: "פֶּטֶר אֶת הַפֶּרֶפֶרֶת שֶׁלֹּאֲחֵר הַמְּזוּן".

פרק רביעי

[א] **בן זומא** — בֶּן זוּמָא וְר' שִׁמְעוֹן בֶּן עֲזַאי, לִפִּי שֶׁלֹּא הֵאֲרִיכוּ יָמִים נִקְרָאוּ בִּשְׁם אֲבִיהֶם¹. הַלְמֵד מִכֹּל הָאָדָם — וְאִפִּילוֹ שֶׁאֵינוֹ גְּדוֹל מִמֶּנּוּ בַּחֲכָמָה, הוֹלֵךְ וְלֹמֵד וְאֵינוֹ מִתְּבַיֵּשׁ. טוֹב אֲדָךְ אֲפִיִּים — שֶׁאֵינוֹ נוֹחַ לִכְעוֹס אֵלָּא מִתְּגַבֵּר עַל יִצְרוֹ, טוֹב הוּא מְגִיבֹר². הַשִּׁמְחָה בַּחֲלָקוֹ — בַּחֲלָק שֶׁהִקְבִּ"ה מְזַמֵּן לוֹ, הַכֹּל נוֹטֵל בַּעֲיֵן יִפְהָ³. אֲשֶׁרִיךְ בַּעֲוֹלָם הַזֶּה — שֶׁלֹּא נִצְטַרְכַּת לְבְרִיּוֹת⁴. וְלַעֲוֹלָם הַבָּא⁵ — דִּמְתוֹךְ שֶׁהוּא נִהְנֶה בִּיגִיעוֹ, לֹא בֹא לִידֵי גְזֹל⁶, וְנוֹחַל שְׁנֵי עוֹלָמוֹת. אִמֵּר הִקְבִּ"ה: "כִּי מִכְּבָדִי אֲכַבֵּד",

בַּתּוֹרָה — דּוֹרֵשׁ אֲגָדוֹת שֶׁל גִּידוּפִין³¹. כְּתִיב³² בַּמִּשְׁנָה: וְהַמֵּאֲדִים³³ פְּנֵי חֲבִירוֹ בְּרָבִים — כְּדָאֲמַרִּין: "דְּעִיִּלִּי סוּמְקִי מִשּׁוּם חֶרְפָּה וְהִדֵּר אֶתוֹ חִיּוּרִי"³⁴. אָף עַל פִּי שֵׁשׁ בִּידוֹ תּוֹרָה וּמַעֲשִׂים טוֹבִים — כֵּךְ כְּתִיב בַּמִּשְׁנָה³⁵.

[יב] **הוי קל לראש** — בַּתְּחִילָה, בַּעֲדֵי שֶׁאֵתָּה בַּחֲזוֹר, הוּי קֵל כְּנֶגֶד בּוֹרָאךְ לַעֲשׂוֹת רְצוֹנוֹ³⁶. וְגַם בּוֹקְנוֹתָךְ תֵּהֵא נוֹחַ לוֹ. "תִּשְׁחֹרֶת" — לִשׁוֹן זִיקָנָה, כִּמוּ: "כִּי הִילָדוֹת וְהַשְׁחָרוֹת הַכֹּל" (קִהְלֵת יֵא י). וְשִׁנְיָו בַּאֲגָדָה: "בֶּן תִּשְׁחֹרֶת הִיָּה לִר' עֲקִיבָא". וַיֵּשׁ אֹמְרִים: **קל לראש** — לִשְׂר הַבִּירָה, שֶׁלֹּא תִתְּגָאָה כְּנֶגְדּוֹ; וְנוֹחַ לַתִּשְׁחֹרֶת — זֶה גִּיזְבּוֹרוֹ. וְלִשׁוֹן תִּלְמוּד הוּא, כִּמוּ: "שְׁחֹוֹר", וְדוּגְמָתוֹ בַּתּוֹרָה: "לֹא חֲמוֹר אֶחָד מֵהֶם נִשְׁאֵתִי" (בַּמִּדְבָּר טז טו), מִתְּרַגְּמִין: "שְׁחֹרִית". [יג] **סייג לעושר** — שִׁנְאֵמֵר: "עֲשֵׂר תַעֲשֵׂר" (דְּבָרִים יד כב) — "עֲשֵׂר בְּשִׁבִּיל שֶׁתַּעֲשֵׂר". "סִיג" — גִּדֵּר וְחִיזוֹק. נִדְרִים סִיג לְפִרְיָשׁוֹת — בְּזִמָּן שֶׁאָדָם מִתְּחִיל בַּפְּרִיָּשׁוֹת וּמִתִּירָא³⁷, יֵהָ³⁸ מְקַבֵּל עֲלָיו בְּלִשׁוֹן נִדֵּר שֶׁלֹּא יַעֲשֶׂה כֵךְ וְכֵךְ, וּבַעֲנִיִּין הִזָּה כּוֹפֶה אֶת יִצְרוֹ. [יד] **חביב אדם שנברא בצלם** — לִכֵּן מוֹטֵל עֲלָיו לַעֲשׂוֹת רְצוֹן קוֹנוֹ³⁹.

[טו] **הכל צפוי** — כֹּל מֶה שֶׁאָדָם עוֹשֶׂה בַּחֲדָרִי חֲדָרִים, צָפוּי וְגִלּוּי לִפְנֵי הַמָּקוֹם בְּרוּךְ הוּא⁴⁰. וְחֲרָשׁוֹת נִתְּנָה — בִּידוֹ שֶׁל אָדָם לַעֲשׂוֹת, שִׁנְאֵמֵר: "רָאָה נִתְּתִי לִפְנֵיךְ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטוֹב" וְגו' (דְּבָרִים ל טו). וְכַטּוֹב הָעוֹלָם נִידוֹן — בְּמִידַת רַחֲמִים. וְהַכֹּל לִפִּי רוֹב הַמַּעֲשֶׂה — לִפִּי רוֹב מַעֲשָׂיו שֶׁל אָדָם הוּא נִידוֹן, אִם רוֹב זְכוּיּוֹת — זָכָא, וְאִם רוֹב עוֹוֹנוֹת — חִיִּיב.

[טז] **הכל נתון בערבון** — שֶׁהַכֹּל עֲרֻבִין זֶה לַזֶּה, כִּדְמִפּוֹרֶשׁ בַּמַּסַּכַּת "סוּטָה". וּמַצּוּרָה פְּרוּשָׁה עַל כֹּל הַחַיִּים — כִּיֻּצַּד: הַחֲנוּת פֶּתוּחָה — וְהַרוּצָה לִיכְנֹס יִיכְנֹס⁴¹. וְהַחֲנוּתִי מְקִיף — מֵאֲמִין לְכֹל הַבָּא לִקְנוֹת מִמֶּנּוּ וְכוֹתֵב בְּפִינְקֶסוֹ. וְכֹל הַרוּצָה לְלוֹוֹת בֹּא וְלוֹוֶה, וְהַגְּבָאִין מִתְּזַרִּין⁴² בְּכָל יוֹם — לְבֵיתוֹ, שֶׁהַחֲנוּתִי בֹא וְגוֹבֶה חוֹבוֹ בֵּין לְדַעְתּוֹ בֵּין שֶׁלֹּא לְדַעְתּוֹ — כֵּךְ

ליכנס ייכנס" — שם ליתא. 42 כנוסחת משניות כ"י קופמן ועוד. הנוסח המצוי: "מחזירין". 43 בנו"א נוסף: "לבסוף". 44 שם: "בכירה הגדולה". 45 "נוטריקון" — שם ליתא. 46 י"ג: "חכמות".

1 בנו"א: "שמעון בן זומא ושמעון בן עזאי ושמעון התימני, כלפי שלא האריכו ימים נקראו על שם אביהם, כדאמרין: 'ר' יהודה אומר משום בן בתירה', ואמרין במסכת 'תענית' שלפי שלא נסמך קרוי 'בן בתירה', ואלו השלושה לא נסמכו, כדאמרין במסכת 'סנהדרין': 'יושבין לפני חכמים — שמעון בן עזאי ושמעון בן (תימא) [זומא ושמעון התימני]' 2 בנו"א: "שמתגבר ביצרו ואינו נוח לכעוס". 3 שם: "ומקבל הכל בעין יפה, כל מה שנותן הקב"ה". 4 שם נוסף: "שנאמר: ושונא מתנות יחיה". 5 לפנינו: "וטוב לך לעולם הבא". בכ"ג נוסף: "חלקך שמור". 6 דמתוך ... גזל" — בנו"א: "שאינו פושט ידו בגזל".

31 כן הוא בכל כתבי היד של נוסח זה, אך אין ספק שהוא שיבוש מהמלה "דופי", וכמו שהוא בנו"א, וכמבואר בסנהדרין צט ב (אליבא דלישנא קמא שם) ש"מגלה פנים בתורה" (שאין לו חלק לעולם הבא כנזכר שם בע"א) היינו כגון מנשה בן חזקיה (שהיה דורש באגדות של דופי, כנזכר שם בסוגיא הקודמת). וראה רבינו יונה ורשב"ץ. 32 קטע זה חסר בנו"א. 33 כן הוא במשניות כ"י קופמן ועוד. הנוסח המצוי: "והמלביץ". ועי' תוס' יו"ט. 34 ב"מ נט ב. כלומר: בתחילת ההלכנה פניו מאדימות, ואחר כך מלבינות, ולכן מצינו לפעמים לשון "המלביץ" ולפעמים לשון "המאדים". 35 להוציא מנוסחת משניות כ"י קופמן ועוד: "אף על פי שיש בידו מעשים טובים". בנו"א קטע זה חסר. 36 בנו"א: "לראשיתך, כשאתה בחור, הוי קל כנגד היוצור". 37 שלא יעבור — נו"א. 38 "הא" — שם ליתא. 39 שם: "יצריו". 40 "צפוי וגלוי לפני המקום ברוך הוא" — שם ליתא. 41 "הרוצצה

[ז] ה"ג: ר' שמעון²⁰ (אומר) בנו — של ר' יוסי (הגלילי) אומר. החושך עצמו מן הדין — שאינו רוצה לישב בדין אלא אם כן מתפשרין זה עם זה. פורק ממנו איבה וגול ושבעת שוא — שאין הללו בעלי דינין שונאין אותו, ואינו בא לידי עונש הדין.

[ח] ואל תאמר לבעלי הדין: קבלו דעת. שהם רשאים — לעשות כדברך אם הם רוצים, ולא אתה — רשאי להכריחם בעל כורחם. ע"א²¹: אל תאמר קבלו דעתי — אם הוא דין אחד שיושב בין שני בעלי דינין, אינו יכול לומר אותו הדין: "קבלו דעתי בעל כורחכם אף על פי שאני אחד"²², שהן רשאים — בעלי דינין²³ — לומר לדין אחד: "רצוננו לקבל דיןך ואפילו אתה יחיד", ולא אתה — רשאי לומר: "קבלו דעתי כמו שאומר", דהא קיימא לן: "דיני ממונות בשלושה"²⁴.

[ט] וכל המבטל את התורה מעושר — שמתוך עושרו אין לו פנאי לעסוק.

[י] הוי מעט עסק — בעסק דרך ארץ²⁵. אם במלתה מן התורה יש לך במלים הרבה — כמה וכמה דברים לידך תמצא²⁶ שתיבטל מהם.

[יא] פרקליט אחד — מליץ יושר שמטחו לכף זכות. וכן הוא אומר: "אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף" (איוב לג כג). כל בנסייה — כל קיבוץ²⁷.

[יב] כבוד חבירך — משמע שתעשה כבוד לתלמידך כמו לחבירך²⁸, וכן כבוד חבירך קרוב למורא רבך. ששגגת תלמוד עולה ודון — שמתוך²⁹ שאין מדקדקין בתלמוד ומורין הוראה שלא כדן, נעשה כמו זדון³⁰, לפי שתלמידי חכמים השגגות

אם אתה הולך אחר דרכיו, מפני שיבה תקום (ויקרא יט לב) וכבד מכבדך, גם אתה תימצא מכובד⁷. ובוזי יקלו — לא שאני מקיל אותם, אלא הם יקלו מעצמם, דהואיל⁸ ואינו מכבד, אלא מקיל, אינו מכובד בפיהם⁹, אלא זל וקל.

[ב] הוי רץ למצוה קלה — שמתוך כך תבוא לידי¹⁰ מצוה חמורה, לפי שמצוה גוררת מצוה. וכן עבירה גוררת עבירה אחרת, ותלקה על כולך.

[ג] אל תהי בו לכל אדם — אל תבזה לכל אדם, שאין לך אדם שלא תהא שעתו עומדת לו היום או למחר¹¹, ויפרע ממך. אל תהי מפליג לכל דבר — שאתה שומע, שאם עכשיו אי אפשר לה להיות, עתידה¹² היא להיות אחר זמן.

[ד] כל המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי — הקב"ה מגלה לכל חרפתו, שכך וכך היו מעשים רעים שבידו — שלא יתחלל שם שמים על ידו, שלא יאמרו: "ראיתם פלוני שהיה חכם ופגעו בו צרות כך וכך"¹³. לפיכך — אחד עושה בשוגג ואחד במזיד בחילול השם — הקב"ה מגלה הכל¹⁴. הכי גרסינן: "אחד בשוגג ואחד במזיד בחילול".

[ה] הלמד על מנת ללמד — לקרותו "רבי" ולכבדו. הכי גרסינן: "אין מספיקין בידו ללמוד וללמד". אל תעשם לדברי תורה עמרה להתגדל בהן, ולא כקורדום שאדם עושה בהם מלאכה. כל הניאות¹⁵ מדברי תורה וכו'.

[ו] המכבד את התורה — שאינו¹⁶ מניחה אלא במקום קדוש, ולא על גבי ספסל¹⁷ שיושבין בו בני אדם, ולא תורה על גבי תורה¹⁸. גופו חולין¹⁹.

שמשון. 19 לכאורה כוונתו שכך יש לגרוס במשנה, ולא כנוסח המצוי: "גופו מחולל", אך לא מצאתי נוסחא כזו. לפי הנוסח בפירוש שנדפס ב"מדרש שמואל" הכוונה היא ש"גופו מחולל" פירושו: גופו חולין. ואולי הכוונה שלא נפרש "מחולל" במשמעות של פדיון, כמו: "מחולל הוא וחומשו על פרוטה". בנו"א לא הובאו מלים אלה. 20 כן הוא ברוב כתבי היד של נוסח זה, אך אין ספק שזה שיבוש, וצ"ל כמו בנו"א: "ישמעאל". 21 בנו"א ליתא. 22 לכאורה היינו הפירוש הראשון. ונראה שלפי הפירוש הראשון הכוונה היא שלא יאמר הדיין האחד לבעלי הדין שבאו לדון לפניו, ולפי הפירוש השני הכוונה היא שלא יאמר הדיין האחד לשני דינים שעימו, וכפירוש הרמב"ם ועו"ר. וצ"ל כאן: "אם הוא דין אחד שיושב בין שני דינים" (והלשון "בין שני" מוכיח שאין הכוונה לבעלי הדין הבאים לדון, וכן בסמוך צ"ל: "שהן רשאים — שני הדיינים". 23 ראה הע' הקודמת. 24 סנהדרין ב א. 25 בכ"ז ג נוסף: "יעסוק בתורה". 26 בנו"א: "כמה וכמה דברים יבואו לידך". 27 שם ליתא. 28 בכ"ז ה: "משמע קרוב לכבוד חבירך", וכן הוא בנו"א. וראה לעיל עמ' קפב. 29 בנו"א: "שמתוך שאין מדקדקין בתלמוד ומורין הוראה שלא כדן, נוסחאה אחרת: נעשו כולן בני זדון, נעשה כמו ודאי, ששגגות של תלמידי חכמים נעשין להם כזדונות". 30 ר"ל: מכיוון שהסיבה שהם מורים הוראה שלא כדן היא משום שאין מדקדקין בתלמוד. לכו נעשה כמו זדון. שהיה

7 שם: "הקב"ה אמר: "כי מכבדי אכבד, ואתה הלך אחר דרכיו וכבד (מכבדיו) [מכבדיך], ואז תימצא מכובד". בכ"ז ה: "אם אתה הולך בדרכי ותכבד מכבדך, אף אתה תימצא מכובד, דכתיב: 'מפני שיבה תקום', ואומר: 'ייראת מאלהיך'". 8 עד סוף הקטע חסר בנו"א. 9 לכאורה לפי זה, אם הוא כן מכבד הרי הוא מכובד בפיהם, ואם כן, למה אמר "מכבדי אכבד", ולא: "מכבדי יכובדו". וראה רש"י ש"א ב ל. 10 "לידי" — בנו"א: "לידך". 11 שם: "שאין לך אדם שאין לו שעה — שלא תהא עומדת לו פעם אחת". 12 בכ"ז ד: "יכולה". 13 בנו"א: "הקב"ה מגלה חרפתו, שנאמר: 'תיכסה שנאה במשאון תיגלה רעתו בקהל'. וכל כך — לפי שלא יתחלל שם שמים על ידו, שלא יאמרו עליו: 'ראיתם אותו פלוני שזכה במעשים טובים ובאו עליו צרות כאילו עשה דברים רעים'". 14 "הקב"ה מגלה הכל" — בנו"א: "מגולה הכל". 15 "הניאות" — כנוסחת משניות כ"י קופמן ועוד. הנוסח המצוי: "הנהנה". והכוונה שזה. ראה ר"י ב"ר שמשון. בנו"א לא הובאו מלים אלה. 16 בנו"א: "שאינו מניחו לא על גבי ספסל ולא על גבי קרקע. ויש אומרים: כל המכבד את התורה — שאינו מלמדה לתלמיד שאינו הגון, שנאמר: 'יפוצו מעיינותיך חרצה' — לתלמיד הגון, ואין [לזרום] איתך — לשאינו הגון". 17 בכמה כ"י: "ולא על גבי קרקע ולא על גבי ספסל". 18 גם זה צ"ע, כי בפירוש שנינו בבביתא שהובאה במגילה כז א: "מניחין ס"ת על גבי תורה". וראה ר"י ב"ר

הרשע בגן עדן. לפי³⁹ שלכל אדם יש לו שני חלקים — אחד בגן עדן ואחד בגיהנום⁴⁰, הצדיק שזכה נוטל חלקו וחלק מי שאינו צדיק, והרשע המתחייב נוטל חלקו וחלק מי שאינו מרשיע, וזה החילוף טוב לצדיק ורע לרשע. כך שמעת.

[טו] לשלום כל האדם⁴¹ — ואפילו לגוי בשוק⁴². הוי זנב לאריות — לאנשים טובים, מהיותך ראש ושר לריקים⁴³.

[טז] פרוודוד — פורק"א בלעז. "פרוודוד" — לשון יון הוא, והוא בין השער לחצר המלך. קודם שייכנס לפני המלך⁴⁴. כדי שתיכנס לטרקלין — לפני המלך. כך צריך אדם לתקן עצמו, ד"מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת". ושלמה⁴⁵ דימהו לנמלה, שנאמר: "לך אל נמלה עצל" (משלי ו ו).

[יז] מכל חיי העולם הבא — שכל העולם הבא לצורך כן⁴⁶, לפי שבאותו הזמן לא תהא נוהג תשובה ומעשים טובים, שאין העולם הבא אלא לשילום שכר על מה שקיים בעולם הזה. [ויפה שעה אחת של קורת רוח בעולם הבא] — שעה אחת יפה לצורך כך לקורת רוח והנאת הגוף, מכל חיי העולם הזה — מכל קורת רוח שבעולם הזה, לפי שאין בו לאדם כלום הנאה, מפני צרות ורעות הבאות עליו, ויום המיתה שמתירא הימנו.

[יח] ואל תשאל לו בשעת נדרו — בשעה שהוא נודר, אל תשאל לו לומר: "בני, בזה ובזה אל תידור, כדי שיתירו לך וימצאו לך פתח לנדרך", לפי שמתוך כעסו הוא אומר: "לא כן, אלא בכל עניין שבעולם

נעשות להם כזדונות. שלושה בתרים הם — ואחד [אינו] דומה לשניים, לפי שאין השניים שווין בכל אדם, שאי אפשר לו לאדם להיות כהן אלא אם כן מזרע הכהונה³¹, וכן אי אפשר להיות מלך אלא אם כן ראוי למלכות³², אבל כתר תורה איפשר לכל מי שיעסוק בה, כדאמר מר: "יגעתי ומצאתי האמן". לכך גדול כתרה של תורה משניים הללו. וכתר שם טוב על גביהם — שהוא משובח מכולן: מי שיש לו שם טוב ומעשים טובים נמצאים בו, שנאמר: "טוב שם משמן טוב" (קהלת ז א) — טוב שם של חנניה מישאל ועזריה, שהיו בעלי מעשים טובים, מנדב ואביהוא³³ שנמשחו בשמן המשחה, שהללו נשרפו והללו לא נשרפו.

[יג] ר' נחוראי — זה ר' אלעזר בן ערך. ועל שם שהיה מנהיר פני חכמים בהלכה נקרא כך. הוי גולה למקום תורה — למקום הרב. ואל תאמר — שהרב יבוא בכאן ואלמד לפניו³⁴, או³⁵ חבירך יקיימוה בידך — שכל ספיקות שיש לך, הם יאמרו לך. ואל³⁶ בינתך אל תישען — אל תאמר: "איני צריך ללכת לרב"³⁷, אלא מעצמי יכול אני לירד בעומקה של הלכה.

[יד] לא משלות רשעים ולא מיסורי הצדיקים — שאין הדבר ידוע מדוע דרך רשעים צלחה. ויש אומרים: אין בדינו משלות הרשעים — כך הדין נוטה שלא תהא שלוח לרשעים ולא ייסורין לצדיקים, אלא אין הדבר מסור בדינו, אלא בידו של הקב"ה³⁸, שהוא מביא שלוח לרשע בעולם הזה, כדי שיטול חלקו וחלק חבירו הצדיק בגיהנום, ועל הצדיק מביא ייסורין, כדי שיטול חלקו וחלק חבירו

ואומר: "אלא אין הדבר מסור בדינו", ולפי נו"א הכוונה היא: כך הדין נוטה לפי האמת, ולכן הוא מסיים: "שאין הדבר מסור בדינו". 39 עד סוף הקטע חסר בנו"א. 40 חגיגה טו א. 41 כנוסחת משניות כ"י פאדמה 138 (וכע"ז בכ"י קופמן: "לשלום לכל האדם"). הנוסח המצוי: "בשלום כל אדם". 42 ברכות יז א. בנו"א חסר כל הדיבור. 43 גם דיבור זה חסר בנו"א. 44 זה פירוש ל"התקן עצמך בפרודוד". בנו"א: "כלומר: (מיד) [כדין] שתיכנס לטרקלין לפני המלך, צריך אתה לתקן עצמך בפרודוד". 45 "ושלמה ... עצל" — בנו"א ליתא. 46 "שכל העולם הבא לצורך כן" — כן הוא בכל כתבי היד של נוסח זה, ולפי זה הוא טעם למה שאמרה המשנה "יפה שעה אחת בתשובה" וכו'. אך אין לזה מובן. והנכון בנו"א שאין גורסים את המלים "שכל העולם הבא", והמלים "לצורך כן" הן פירוש לאיזה עניין יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העוה"ב, שאין הכוונה מהחיים האמיתיים בעולם הבא, שמכיוון שהחיים אלה הם החיים התכליתיים, לא ייתכן שהחיים בעולם הזה יהיו יפים מהם, אלא הכוונה: מכל חיי העולם הבא לצורך קיום המצוות, מפני שקיום מצוות בעולם הבא אינו כלום. וכן מבואר ברשב"ץ כאן: "זהו פירושה: יפה שעה אחת בתשובה וכו' בעוה"ז שהוא עולם המעשה, מכל חיי העוה"ב לענין המעשה, שאותו עולם לא נברא לעשות בו מעשה", וכע"ז בשו"ת התשב"ץ ח"ב סי' רנא בשם "רש"י".

להם לדקדק בתלמוד. בפירוש החסיד יעב"ץ כאן הביא בשם רש"י בלשון אחרת: "הוי זהיר בו, כי לא תוכל להתנצל ולומר שונג אני, כי שגגת התלמוד נחשבת עליך כזדון, כי היה לך לעיין", ותמה עליו, שאם כן, היה ראוי שיאמר: "עולה כזדון", ולא: "עולה זדון", ולכן פירש שהכוונה זדון ממש — "כי זדון לבו השיאו למהר הוראתו, ושגגתו הוראה על זדונו". 31 בנו"א: "אלא אם כן בא מזרעו של אהרן". 32 שם: "אלא אם כן הגון וראוי למלכות". 33 לכאורה צ"ל: "משקן של נדב ואביהוא", כמו שהוא במדרש, וכן הוא בנו"א. 34 שם: "ותלמודו בידו". 35 כלומר: מה שאמרה המשנה "שהיא תבוא אחריו שחבירך יקיימוה בידך" הן שתי סיבות שיכול אדם לנמק למה אינו גולה למקום תורה, ולא כרבינו יונה שמפרש שהכל סיבה אחת: אל תאמר שהתורה תבוא אחריו על ידי שחבירך יקיימוה בידך. 36 בנו"א חסר כל הדיבור. 37 זו סיבה שלישית שיכול אדם לנמק למה אינו הולך לרב, וגם זה לא כרבינו יונה שמפרש שזה מוסב על מי שכן גלה תורה למקום תורה שמוזהר לא לסמוך על בינתו. 38 "כך הדין נוטה שלא תהא שלוח לרשעים ולא ייסורין לצדיקים, אלא אין הדבר מסור בדינו, אלא בידו של הקב"ה" — בנו"א: "כך הדין נוטין של שלוח לרשעים בעולם הזה וליסורין לצדיקים, שאין הדבר מסור בדינו, אלא בידו של מקום". ונראה שלפי הנו"א שלפנינו הכוונה ב"כך הדין נוטה" היא: כך היה ראוי להיות אילו היה הדבר בדינו, ולכן הוא מסיים

שהוא יוצרם ובוראם. שחבל שלו — והואיל וכן, למה יקבל שותר. ודע שחבל בא לפי חשבון — שנאמר: "אחת לאחת למצוא חשבון" (קהלת ז כז) — "פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול". שיש בשאול בית מנום — ותיפטר מן הדין, לפי שלא אחרי דעתך עושין לך. שעל בורחך אתה נוצר — שבא לו מלאך הממונה על ההריון אצל הפרגוד שבו נשמות חקוקין⁵⁷, ואומר לה: "לכי עימי והיכנסי במעי אשה פלונית", והיא אומרת: "איך אלך במקום הטינופת ואניח מקום טהרה כזה"⁵⁸, מיד בא מלאך ונוטלתה בעל כרחא ומכניסותה למעי אשה. ועל בורחך אתה נולד — בשעה⁵⁹ שהגיע זמן העובר לצאת ממעי אמו ואינו רוצה לצאת משם לפי שהוא צופה מסוף העולם ועד סופו, שנאמר: "בהילו נרו עלי ראשי" וגו' (איוב כט ג), מיד מוציאין אותו על כורחו משם. על בורחך אתה חי — לפי שיש אדם שהוא מדוכה ביסורין, ובשעה שהוא ישן בלילה אין הנשמה רוצה לחזור מפני עול צרות שהוא סובל⁶⁰, אומר לה הקב"ה: חס ושלום, לא אכפור באמונתו לעולם, אלא אשלם לו הפיקדון שהפקיד אצלי. וכן הוא אומר: "בידך אפקיד רוחי" (תהלים לא ו). ועל כן רגילין לומר "אמת ואמונה" בלילה⁶¹. ועל בורחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון וכו'⁶².

פרק חמישי

[א] בעשרה מאמרות נברא העולם — תשעה "ויאמר", ו"בראשית" נמי מאמר הוא, שנאמר: "בדבר ה' שמים נעשו" (תהלים לג ו). שמאברין את העולם — שטרח הקב"ה כל כך שבראו¹ בעשרה מאמרות. [ב] שבר כולם — לפי² שעד עתה לא היה צדיק בעולם כל כך שיטול חלקו וחלקם בעולם הבא. ובנח לא נאמר "עד שבא נח וקיבל עליו שכר כולם" — לפי שלא היה צדיק כל כך, כמו שנאמר בו: "צדיק תמים היה בדורותיו" (בראשית ו ט), ולא בדורות אחרים.

אני נודר", ונמצא שאינו בא לידי חרטה לעולם. ויש אומרים⁴⁷: אל תשאל לו בשעת נדרו — בזמן שהוא נודר שום דבר לעשות, אל תשאל לו לאלתר: "שלם את נדרך מיד", שמא הוא מתחרט מאותו הנדר, כשרואה שאתה דוחקו לקיים נדרו הוא כועס ומתחרט ואומר: "מדוע עשיתי זאת שנדרתי שהוא דוחקיני, מוטב היה לי לשתוק מאשר נדרתי ומתחרט", לכך אל תשאל לו בשעת נדרו⁴⁸. ואל תשתדל לראותו בשעת קלקלתו — לפי שהוא מתבייש מכל אדם.

[יט] שמואל הקטן — קטן משמואל הרמתי⁴⁹, כמו שמצינו שיצתה בת קול שהיה ראוי שתשרה עליו שכינה כמשה רבינו. בנפול אויבך אל תשמח — הכי הוה מרגלא בפומיה האי קרא⁵⁰. והשיב מעליו אפו — ששיב ממנו ויביא עליו. ט"א⁵¹: "חרון אף" לא נאמר אלא "אפו", מלמד שמוחלין לו כל עוונותיו. על נייר חדש — שדיבקה שם יפה ואינו נמחק לעולם, כך הלומד בילדותו אינו שוכח לעולם.

[כ] קהות — ענבים שלא בשלו כל צורכן. אייגר⁵² ש בלעז. ושותה יין מגתו — המתמחה מן הגת ואינו מתוק. אבל תורתן של זקנים שלימה, ויין⁵³ ישן — שמיישבין את הלב. ר' אומר — לא כן הדברים, שיש בחור שתורתו שלימה מן הזקנים, לפי שיש קנקן חדש מלא ישן, ויש קנקן ישן שאפילו חדש אין בו. אל⁵⁴ תסתכל בקנקן — לומר: זקן חכם טוב מבחור.

[כא] הקנאה — שיש לו לאדם על חברו, כדכתיב: "ורקב עצמות קנאה" (משלי יד ל). והתאוה — שהולך אחר תאוות ליבו. והכבוד — שהשררה מקבצת בעליה.

[כב] הילודים — אותם שכבר נולדו, עתידים למות; והחיים — אותן שעודם חיים, עתידים לידון — ביום הדין. לידע להודיע ולהיוודע — יידע אדם ויבין⁵⁵, ויודיע הוא לכל, שיהיו גם הם יודעים⁵⁶.

54 שם דיבור זה חסר. 55 שם: "יבין אדם וידע". 56 "שיהיו גם הם יודעים" — שם: "והם יודעים". 57 שם: "שבו הנשמות, וחדר הוא שקרוי גוף". 58 שם: "איך אעזוב מקום טהור ואלך במקום טמא". 59 שם: "שהקב"ה מודיע לעובר שבמעי אשה כל העתיד ומראה כל העולם, שנאמר: 'מי יתני כירחי קדם בהילו נרו עלי ראשי' וגו', ובעת לידתו אינו חפץ לצאת מפני האורה, וחוזר המלאך ומוציאו בעל כורחו". 60 שם: "מפני הצרות". 61 בכ"ג נוסף: "ועל בורחך אתה מת" — לפי שיש אדם שאינו רוצה למות לעולם מרוב שלווה וטובה שיש לו בעולם הזה". וראה רשב"ץ. 62 בנו"א ליתא. בכמה כ"י של הגו' שלפנינו נוסף: "יחיינו מיומיים, ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו ביראתו הטהורה אמן". 1 בנו"א: "לבוראו". 2 שם נוסף דיבור: "כמה ארך אפיים לפניו — שהמתין להם שמא ישובו". 3 "לפי ... בעולם הבא" — שם: "שנטל חלקו וחלקם בעולם הבא".

47 בנו"א הובא פירוש אחר בשם "יש אומרים": "אל תשאל לו בשעת נדרו — שאם נדר בנדר, אל תשאל לו את נדרו להתיר, לפי שאתה מצער בזמן שנוכח בנדרו". 48 בכמה כ"י נוסף: "אלא לאחר זמן". 49 "קטן משמואל הרמתי" — בנו"א: "משמואל הרמתי נאמר". 50 שם: "כך היה רגיל לומר". 51 בנו"א ליתא. וראה רבינו יונה ורשב"ץ שיש גורסים מלים אלה במשנה, וכתב רבינו יונה שלפי גירסא זו מובן מה חידש שמואל הקטן, וכן הרשב"ץ כתב שזמה שהוקשה לראשונים מה חידש שמואל הקטן והוצרכו לומר שכך היה מורגל בפיו, מוכח שלא היו מלים אלה לפניו במשנה. אך יש להעיר שאחד מהראשונים הללו שאמר כן הוא הרמב"ם, ובנוסח המשנה המוחזק ככתב ידו של הרמב"ם (כ"י אוקספורד 404) כן גורסים: "חרון אף לא נאמר אלא אפו". ועי' תוס' יו"ט. 52 בנו"א לא הובא הלעז. 53 אולי צ"ל: "כיון". ולפי זה, "שמיישבין" מוסב על הזקנים. בנו"א דיבור זה חסר.

עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו — תחילה ביקש נמרוד להורגו ונחבא בקרקע שלוש עשרה שנה, ושוב השליכו באור כשדים, והגלהו ממולדתו, והביא רעב בימיו, ונלקחה שרה בית פרעה, ובאו עליו כדלעומר וחביריו והגלו את לוט בן אחיו, והראה לו בין הבתרים ארבע מלכיות, וציוהו למול את בנו ואת עצמו, וציוהו [לגרש את ישמעאל בנו ואת אמו, וציוהו] לשחוט את יצחק בנו. ומצינו באגדה⁹ שלכך נתנסה אברהם אבינו עשר נסיונות — כנגד עשר אמירות שבהן נברא העולם, ללמדך שהכל בזכותו עומד. וכן אתה מוצא בעשרה דורות שתלה הקב"ה מאדם ועד נח שמה יעשו תשובה — כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם, והאריך להם אפו, ואחר כך הביא עליהם את מי המבול. ואף נח לא היה בו זכות להציל אלא אשתו ובניו עימו בלבד¹⁰, אבל אברהם הציל את כל העולם לאחר שהמתין להם הקב"ה עשרה דורות, לפי שהדריכן בתשובה, וניתן לו שכר גדול על שנתקיים העולם בשבילו, לפי שהקב"ה חפץ בתשובתן של רשעים ואינו חפץ במיתתן¹¹. וכן הוא אומר: "ואת הנפש אשר עשו בחרן" (בראשית יב ח)¹². וכנגד עשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו ועמד בכולן — כנגדן עשה להם הקב"ה לישראל במצרים עשרה ניסים, ועשרה על הים, והביא עשר מכות על המצרים במצרים, ועשר על הים, וכנגדן נתן להם לבניו עשר דיברות. ובשעה שעשו העגל ונשתברו הלוחות שהיו כתובים בהן עשר דיברות, עמדו להם עשרה נסיונות שלא כילם המקום. וכן הוא אומר: "זכור לאברהם" וגו' (שמות לב יג)¹³ — שכנגד עשרת הדיברות שאבדו מהן הילך עשר נסיונות שנתנסה אברהם. וכן הוא אומר שהקב"ה החזיק לו¹⁴ טובה, שנאמר: "ויאמר להשמידם לולי משה בחירו עמד בפרץ לפניו" (תהלים קו כג); "ליצחק"¹⁵ — אם הם חייבים מיתת הרג, זכור "ליצחק" שנעקד על גבי המזבח; ואם הם חייבים גלות, זכור "ליצחק" שגלה לחרן על מצות אביו¹⁶.

[ג] עשרה ניסים נעשו לאבותינו על הים מפורשים ב"אבות דרבי נתן"¹⁷, וכן כתוב לשם: "בא משה ואבותינו ועמדו על ים סוף. אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולים לעבור עד שייעשה הים נקבים נקבים, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים נקבים נקבים, שנאמר: 'נקבת במטיו ראש פרזיו' (חבקוק ג יד). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים גזרים גזרים, נטל משה את מטהו והטילו על הים ונעשה הים גזרים גזרים, שנאמר: 'לגזור ים סוף לגזרים' (תהלים קלו יג). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים בקועות בקועות, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים בקועות בקועות, שנאמר: 'בקע ים ויעבירם' (שם עח יג). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין עד שייעשה הים טיט, נטל משה את מטהו והטילו על הים ונעשה הים טיט, שנאמר: 'דרכת כים סוסיך' (חבקוק ג טו). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים מדברות מדברות, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים מדברות, שנאמר: 'מוליכם בתהומות כסוס במדבר לא ייכשלו' (ישעיה סג יג). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים פירורין פירורין, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים פירורין, שנאמר: 'אתה פוררת בעוזך ים' (תהלים עד יג). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים סלעים סלעים, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים סלעים סלעים, שנאמר: 'אתה ריצצת ראשי לזיתן' שיברת ראשי תנינים על המים' (שם), היכן משברים ראשי תנינים — על הסלעים. אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים יבשה, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים יבשה, שנאמר: 'ובני ישראל הלכו כיבשה' (שמות יד כט). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין

9 ופירשו חז"ל (בראשית רבה לט יד) שהכוונה שגירוסם.
10 נתחומא כי תשא כד. 11 למשה. 12 המשך הפסוק "זכור לאברהם" הנ"ל. 13 לשון הכתוב: "ולישאל". 14 בכמה כ"י: "אמו". 15 כל הקטע חסר בכמה כ"י, וכן ליתא בנו"א. 16 פרק לג.

4 השלמתי ע"פ כ"י אחרים. 5 עד סוף הקטע חסר ברוב כתבי היד של נו"א. 6 ראה רשב"ץ שהביאו בשם "מדרש", וכנראה מקורו מרבינו (ואף שלא היה לפניו נו"ב, ראה הע' הקודמת שכל זה מופיע גם בכמה כ"י של נו"א). במדרשים שבידינו ל"מ. 7 בכמה כ"י נוסף: "וגם נשי בניו". 8 יחזקאל יח כג.

שאמרו: "כשם שאנו עולין מצד זה, כך מצריים עולים מצד אחר", מיד אמר הקב"ה לשר של ים: "פלוט אותם ליבשה" וכו'. שניים במים — אחד במרה, שנאמר: "ויבואו מרתה" (שמות טו כג), וכתוב: "וילוו" (שם שם כד); ואחד ברפידים שנאמר: "ויחנו ברפידים" (שם יז א), וכתוב: "וירב העם עם משה" (שם שם ב). ושניים במן — אל תצאו" — "ויצאו"²⁰; "אל תותירו" (שם שם יט) — "ותירו" (שם שם כ). ושניים בשליו — בשליו ראשון: "בשבבתנו על סיר הבשר" (שם טז ג); בשליו שני: "והאספסוף אשר בקרבו" (במדבר יא ד). ואחד בעגל (וכו'). ואחד בפארן — במרגלים. הרי עשרה²¹. ולשם נאמר במרגלים²²: "וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקולי" (שם יד כב).

[ה] ²³ ולא ארע קרי לכהן גדול כיום הכיפורים — דטומאה זו²⁴, הואיל ויוצאה מגופו, דבר מגונה הוא, ומכוער משאר טומאות. ומה שהיו מתקנין לו כהן אחר תחתיו — מחמת פסול אחר היו עושין. ואותו פסול שאירע בו ביוסף בן אלם, פסול אחר היה — מחמת שרץ, או צינורא של עם הארץ ניתזה לו על בגדיו, ולא קרי היה. עומדים צפופים ומשתחוים רוחים — דחוקים היו, עד שהיו נמשכים אחת עשרה אמה אחורי הכפורת, ואף על פי כן, כשהיו משתחוויין, היו רווחין לכל אחד ואחד מחבירו רחוק²⁵ ארבע אמות. כתוב במשנה²⁶: ולא ביבו הגשמים, ולא ניצחה הרוח — וכמדומה לי שהוא שיבוש, דהא בפרק קמא ד"יומא" קתני להך משנה אגב גררא, ולא קתני בה הני תרתי, ומוספינן לה²⁷ מברייתא, ותפשוט דלא גרסינן להו במשנה. והנך תלתא: "עומר", ו"שתי הלחם", ו"לחם הפנים", כתלתא חשיב להו, והוי להו נמי עשרה. מפני שהללו שלושה קרבן ציבור הן, לכך לא נמצא בהם פסול. צד לי המקום — ללון בתוכו, לפי שהיה מזמן המקום שם פרנסת הכל²⁸, ולא הוצרך אחד מהם לצאת משם.

[ו] בין השמשות — בערב שבת. פי הארץ — שנגזר עליה לבלוע את הרשעים. פי הכאר — שפתח פיו ואמר שירה, שנאמר: "עלי באר ענו לה" (במדבר כא יז). פי האתון — שנגזר עליה שתפתח פיה לדבר. והכתב — הן האותיות. והמכתב — התיבות. ויש אומרים: אף צבת בצבת עשויה — כלומר: צבת ראשונה לא נעשית על ידי צבת אחר²⁹, ומכאן אתה למד שצבת ראשונה בידי שמים

אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים חומות חומות, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים חומות חומות, שנאמר: "והמים להם חומה" (שם). אמר להם משה: קומו ועברו, אמרו: אין אנו יכולין לעבור עד שייעשה הים נודות נודות, נטל משה מטהו והטילו על הים ונעשה הים נודות נודות, שנאמר: "ניצבו כמו נד נוזלים" (שם טו כח), מים שבין גזרים ירדה אש מן השמים וליהטתן, שנאמר: "כקדוח אש המסים מים תבעה אש" (ישעיה סד א) — נודות של שמן ושל דבש ירדו לתוך פיהם של תינוקות של ישראל והיו יונקים, שנאמר: "וינקו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור" (דברים לב יג). ויש אומרים: מים היו נובעין להם מן השמים ושותין, מפני שמימי הים מלוחין הם. רבי אליעזר בן יעקב אומר: קפא להם מלמעלה ועברו בו ישראל כדי שלא יצטערו. רבי אליעזר ורבי שמעון אומרים: מים העליונים והתחתונים היו מנערין את המצריים. שנאמר: "וינער ה' את מצרים בתוך הים" (שמות יד כז). נשלמו עשרה גיסי ששנועשו לאבותינו על הים שהם כתובים ב"אבות דרבי נתן". עשר מכות הביא הקב"ה על המצריים במצרים — זה סימנם: דצ"ך עד"ש באח"ב. ועשר על הים — מפורשין במכילתא. והן כנגד עשר נפילות שבשירת "ויושע": "רמה בים" (שמות טו א), "ירה בים" (שם שם ד), "טובעו בים סוף" (שם), "תהומות יכסיומו" (שם שם ח), "ירדו במצולות" (שם), "תרעץ אויב" (שם שם ו), "תהרוס קמין" (שם שם ז), "יאכלמו כקש" (שם). נעצמו מים נצבו כמו נד נוזלים" (שם שם ח), אין זה לשון נפילה¹⁷, אלא מגיד הכתוב שהמים נעשו ערימה וקיבוץ ועמדו כמו נד. "כיסמו ים" (שם שם י), "צללו כעופרת" (שם), הרי עשר נפילות. "נטית ימין תבלעמו ארץ" (שם שם יג) לא חשיב בחשבון מפלתם, שזו היא טובתם — שניתנו¹⁸ לקבורה. עשר נסיונות במדבר — מפורשין במסכת "ערכין" בפרק "יש בערכין להקל"¹⁹. אלו הן: שניים בים — אחד בירידה ואחד בעלייה; בירידה, שנאמר: "המבלי אין קברים במצרים" (שמות יד יא), ואחד בעלייה, שנאמר: "וימרו על ים בים סוף" (תהלים קו ז),

שם חסר. 27 שם: "להו". 28 בכמה כ"י: "פרנסה לכל". בנו"א: "לפי שכל הדרך בתוכה היה המקום מזמן להם פרנסתן" 29 צ"ב לפי זה למה נקטה המשנה לשון "צבת בצבת עשויה", והלוא הצבת הזו לא נעשתה על ידי אחר ואינה "צבת בצבת עשויה". בנו"א: "צבת ראשונה לא נעשית אלא על ידי צבת אחר, שאי אפשר לעשותה בעניין אחר", וגם זה אינו מובן, ראה לעיל עמ' רצט הע' 10.

17 בנו"א: "אין נד אלא לשון נפילה", ואינו מובן. 18 בכמה כ"י: "שזכור". 19 טו א. בנו"א מובא ללא ציון המקור. 20 ראה נו"א הע' 10 והע' 11 (לעיל עמ' ערה-ר). 21 "הרי עשרה" — בנו"א: "והוא עשירי". 22 "במרגלים" — שם ליתא. 23 בכ"ג נוסף: "לא הסריח" — לא התלעץ. 24 "דטומאה זו" — בנו"א: "הטומאה". 25 "רחוק" — שם ליתא. 26 "כתוב במשנה" —

בטורח גדול. עיוות הדין — מקבל שוחד. מורים בתורה שלא בחלבה — על אסור מותר⁴³. הרבה מרובה — מפני מעשר עני שלא נתנו בשלישית (ובשביעית) [ובשמינית]⁴⁴, לכך נפרעין מהן לאחריה. במוצאי שביעית — בשמינית. מפני פירות שביעית — שלא נהגו בהן כשורה. מפני נול מתנות עניים — שהוא זמן אסיפה וצריך ליתן מתנותיהן לעניים⁴⁵, כגון: לקט שכחה ופאה.

[י] שלי שלי ושלך שלך — שאינו רוצה שתהנה ולא שאהנה⁴⁶. זו מידה בינונית — שכן מצינו בשמואל הרמתי, שנאמר בו: "ותשובתו הרמתה כי שם ביתו" (ש"א ז יז)⁴⁷. ויש אומרים זו מידת סדום — ששמואל הרמתי, אע"פ שלא נהנה מאחרים, אחרים נהנים משלו, אבל אנשי סדום לא היו אחרים נהנים משלהם⁴⁸, ועליהם נאמר: "פרץ נחל מעם גר הנשכחים מני רגל" (איוב כה ד). שלי שלך ושלך שלי עם הארץ — שאין בו תרבות. שלי שלך ושלך שלך חסיד⁴⁹.

[יא] [נוח לכעוס ונוח לרצות. יצא שכרו — שהוא מרוויח במה שהוא נוח לרצות, בהפסדו — שהוא מפסיד במה שהוא נוח לכעוס⁵⁰. רשע — שמתוך כך בא לידי עוון, דאמר מר: "לא תרתח דלא תחטי". [יג] עינו רעה — עינו צרה בממון אחרים, שאינו רוצה שיעשו צדקה, כדי שלא ירכו נכסיהם ושיצא להם שם טוב. עינו רעה בשלו — אינו דומה "עינו רעה בשל אחרים" ל"עינו רעה בשלו", לפי שבממונו אינו עושה אלא מחמת אביר לב שבו⁵¹.

[יד] ואינו עושה — שאינו לומד כלום, ולא שומע⁵². עושה ואינו הולך — שלומד בתוך ביתו⁵³.

[טז] שהוא סופג את הכל — כך יש תלמיד משובח שליכו רחבה לשמוע, אבל אינה רחבה כל כך לכוון את ליבו ולידע איזהו עיקר מחבירו⁵⁴. שמכניס בוז ומוציא בוז — שכל מה שמכניסים למעלה יוצא ממנו מלמטה. כך יש תלמיד ששוכח את הכל. אבל יש תלמיד משובח הימנו — שקולט מקצת פסולת

עשויה. ופירוש "צבת" הוא מלקחיים³⁰. טיגלי"י בלעז.

[ז] בגולם — כמו: "גולמי כלי עץ" — שלא נגמרה מלאכתו³¹, כן זה אין דעת כלל בגופו³². בחכמה ובמניין שנים, ובמניין תלמידים. ושואל בחלבה ומשיב בעניין³³ — להעמיד דבר על בוריו³⁴. ואם שאלו לו ארבעה חמישה דברים כאחת, משיב כסדר זו אחר זו. אומר לא שמעתי — שאינו רוצה לומר על דבר שלא שמע — ששמע³⁵, דאמר מר: "האומר על דבר שלא שמע מרבו — ששמע, גורם לשכינה שתסתלק מישראל".

[ח-ט] רעב של בצורת בא — שמתייקר השער עד ש-מקצתן רעבין ומקצתן שבעין. מידה כנגד מידה. גמרו שלא לעשר — כלל כלל. ושל בצורת באה — שמרעב את כל העולם כולו. אבל עדיין אינם מתים, אלא בזמן שגמרו שלא ליטול את החלה. וכל הללו פורענויות אינן אלא אחד — ד"בצורת", אלא שהאחד משונה מחבירו. ואין כאן אלא עבירה אחת — ביטול תרומות ומעשרות, שאף ה"חלה" בכלל "תרומה" היא. שלא נמסרו לבית דין — שאין בית דין דנין אותו בזמן שנתחייב אחת מארבע מיתות³⁶. ועל פירות שביעית — העושה בהן סחורה, אפילו לפני הביעור, והעושה מהן אוצר לאחר זמן הביעור. והרי מצינו³⁷ שלושה גופי עבירה, שהרי יש כאן שתיים. אבל "עיניו הדין" ו"עיוות הדין" ו"המורים בתורה שלא בחלבה", עניין אחד הם, ואין מחשבין אותן אלא כאחת. ו"שבועת שוא" ו"חילול השם" עולין [בשתיים, שאין דומות זה לזה, אבל "עבודה זרה" ו"גילוי עריות" ו"שפיכות דמים" עולין³⁸ באחד, ו"השמט"³⁹ אחד — זה החורש וזו עושה בשביעית, וזו היא מעניינה של "פירות שביעית" שאמרנו למעלה, ואינו⁴⁰ מן החשבון, ואין כאן אלא שבע עבירות. ומה שעל עבירה זו לוקה גלות, ועל זו כליה, הכל מפורש בפרק "במה מדליקין" מטעם הפסוקים⁴¹. עינוי הדין — שאינו פותחו⁴² אלא

44 כצ"ל, וכן הוא בכמה כ"י של נו"א. 45 "לעניים" — בנו"א ליתא. 46 שם: "שאינו רוצה שתהנה ממני ולא שאהנה ממך". 47 שם נוסף: "שכל מקום שהולך שם ביתו עימו", והוא בכרכות י ב. 48 ככ"י ג נוסף: "ולא נהניק הם משל אחרים". 49 ככ"י ה"ל נוסף: "שהוא רוצה להנות אחרים, והוא אינו נהנה". 50 בנו"א: "שהוא מרוויח במה שהוא נוח לרצות, ומפסיד במה שהוא נוח לכעוס". 51 שם: "אינו דומה כ"עינו רעה בשל אחרים", לפי שבממונו אינו עושה אלא מחמת לב אביר שבו, ואינו רוצה שיתנו אחרים". 52 "ולא שומע" — כן הוא בפירוש ברשב"ץ בשם רש"י שכונת המשנה שאינו לומד בעצמו וגם לא שומע מאחרים. בכמה כ"י: "אלא שומע", וכעין זה בנו"א: "שומע ואינו לומד ושונה". וזה תמוה, שאם כן, למה רק "שכר הליכה" בידו, והלוא סוף סוף הוא שומע תורה. ראה שו"ת מהרש"ם ח"ח סי' יט בהגהה. 53 בנו"א: "בתוך ביתו לומד". 54 שם: "כך יש תלמיד שליכו רחב, אבל אינו רחב כל כך להבחין אי זה לשון עיקר".

30 בנו"א חסר. 31 ככ"י ג: "כמו: 'גולמי ראו עיניך' (תהלים קלט טז), כלי עץ שלא נגמרה מלאכתו". 32 בנו"א: "כן זה אין בו דעת כלום". 33 כנוסחת משניות כ"י קופמן ועוד. בנו"א: "שואל בעניין ומשיב כהלכה", וכן הוא הנוסח המצוי. 34 בנו"א: "על ביורור". 35 משמעות הלשון שיכול לומר דבר שלא שמע, אלא שלא יאמר זאת בשם רבו, וכן פירש רבינו יונה כאן, וכן הוא בתלמידי רבינו יונה ברכות (יח ב) וברא"ש פ"ד סי' ה. בנו"א: "שאינו רוצה לומר דבר שלא שמע", וזה משמע שאין תלמיד לומר שום דבר שחידש מדעתו, וכן הוא ברמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ה ה"ט, ע"י ב"י יו"ד סי' רמב. 36 בנו"א: "בזמן שנתחייב אדם ארבע מיתות". 37 שם: "מניין". 38 השלמתי על פי נו"א. 39 כנוסחת משניות כ"י קופמן ועוד (=ועל השמט הארץ). בנו"א: "ועל שמיטת הארץ", וכן הוא הנוסח המצוי. 40 בנו"א: "שאינו". 41 שם: "הכל בכמה מדליקין מפורש מן המקרא". 42 ככ"י ג: "פוסק". וראה רשב"ץ. 43 ככ"י ה"ל נוסף: "ועל מותר אסור".

הנדה". ותנינן במסכת "כלה": "אמרו לר' עקיבא: 'היאך תזוח דעתך לחלוק על רבותינו?'⁶⁷, שעל תלמיד אחד שהוא עובר לפנייהם בקומה זקופה היו חולקין⁶⁸, ו"הלך ר' עקיבא אצל אמו של אותו תלמיד, ואמר לה: 'אם תגלי לי דבר אחד'⁶⁹, אני מביאך לחיי עולם הבא'; אמרה לו: 'הישבע לי', נשבע לה וביטל בליבו; אמר לה: 'מה טיבו של זה'; אמרה לו: 'כשנכנסתי לחופה פירשתי נדה ופירש ממני בעלי ובעלני שושבינו'; קראו עליו: 'סוד ה' ליראיו' (תהלים כה יד). פוסל זרעו — כגון: נושא ממזרת ושפחה הפסולות מן התורה⁷⁰. וכל הפוסל — כלומר: וכל הרגיל לפסול כל אדם, הואיל ודרכו בכך⁷¹, בידוע שהוא עצמו פסול, לכך אין יכול לספר בשבחו של אדם⁷². ואמר שמואל: במומו פוסל — כן דרכו של אדם לפסול אחרים במומו⁷³. מיכן אמר ר' אבא: מאחר שהכל למיתה⁷⁴ — אשרי מי שגדל כל ימיו בתורה וכו'.

[כא] בפירוש למשנה זו רבו השינויים בין נוסח א לנוסח ב. לפיכך הובאו שני הנוסחים בשלימותם בפנים הספר (לעיל עמ' שסח-שסח-שסח).

[כב] הפוך בה — סלסלה ותרוממך, שבכל שעה תמצא בה חידושים וטעמים. דבולא בה — שכל מה שתראה תמצא בה. ואל תתמה במשנה זו שהיא לשון ארמית, שהרי כמותה יש בתלמוד, כמו: "אם אוביר ולא אעביד אשלם במיטבא". "בנן נוקבן דיהוון ליכי מנאיי". "על דאטפת אטיפוך". ועוד: "נגד שמא אבד שמיה"⁷⁵. "כי כי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים" (משלי ט יא)⁷⁶.

ר' חנניה בן עקשיה — אינו לא מן המשנה ולא מן הברייתא⁷⁷, אלא סיוס נאה הוא. ונהגו העם לאומרו בסיוס הפרקים, שכך נוהגים בכל שבת לסיים ב"ר' חנניה בן עקשיה"⁷⁸, לפי שאין אומרים קדיש על המשנה אלא על האגדה, דאמר מר: "ויהא שמיה רבא דאגדתא".

פרק שישי

— בכתבי היד של נו' ב יש פירוש גם לפרק שישי. הובא בשלימותו לעיל בפנים הספר תחת השם "מיוחס לרש"י"⁷⁹.

בקומה זקופה". 69 שם: "אם תגלי לי את הדבר". 70 שם: "נושא אשה שאינה הוגנת לו. ממזרת ושפחה פסולות מן התורה". 71 שם: "כל הרגיל לפסול כל אדם ודרכו בכך". 72 שם נוסף: "לעולם". 73 שם: "כן דרך בני אדם לפסול שאר אנשים במומן". 74 שם נוסף: "הם עומדין". 75 שתי הדוגמאות האחרונות לא הובאו בנו"א. 76 פסוק נאה לסיוס. ובנו"א לא הובא. 77 ר"ל: לא מן המשנה של מסכת אבות, והיא גם איננה שייכת לברייתות שנוספו לה, שכן היא משנה בסוף מסכת מכות. 78 "שכן ... עקשיה" — בנו"א ליתא. 79 היות שבכתבי היד של גו"א שהיה לפני הראשונים אין פירוש לפרק זה.

כ"משמרת" זו של יין ש-קולטת את השמרים. אבל זהו משובח מכולן — שדומה ל"נפה", ש-מוציאה את הקמח במקום שטוחנין לגרוסות לצורך סולת למנחות, שאותו קמח שנופל מן הנפה נקרא "אבק" של מנחות, אבל מה שנשאר בנפה שנשרה קליפתן מפני שלתתן⁵⁵ במים, חוזרין וטוחנין אותו, וממנו עושין הסולת. "וקולטת את הסולת" כתוב במשנה⁵⁶.

[טז] תלויה בדבר — בכלום דבר אהבה שבעולם⁵⁷, ולא מחמת קורבה וריעות.

[יח] כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו — כדי שלא יהא הוא בגיהנום ותלמידו בגן עדן, שנאמר: "כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תיתן חסידך לראות שחת" (תהלים טז י). וכל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה — כדי שלא יהא הוא בגן עדן ותלמידו בגיהנום, שנאמר: "אדם עשוק בדם נפש עד בור ינוס אל יתמכו בו" (משלי כה יז). [יט] עין טובה — שאין לו קנאה על חבריו, וחביב עליו כבוד חבריו ככבודו⁵⁸. רוח נמוכה — עניו ושפל ברכ. ונפש שפלה — שמשפיל עצמו בין אנשים ומעורב ביניהם. אבל בלעם הרשע היתה לו⁵⁹ עין רעה — שנאמר: "וישא בלעם את עיניו וגו' (במדבר כד ב)⁶⁰; רוח גבוהה — שנאמר: "כי מאן ה' לתיתי להלוך עימכם" (שם כב יג) — אלא עם אחרים⁶¹; ונפש רחבה — "אם יתן לי בלך מלוא ביתו כסף וזהב" וגו' (שם כג יח). להנחיל אוהבי יש⁶² יגד הרבה בידי להנחילם, פשטיה דקרא. ובמדרש חכמים: במניין "יש" — שלוש מאות ועשרה עולמות⁶². לא יחצו ימיהם — בדואג ובלעם ואחיתופל משתעי קרא⁶³, שלא באו לחצי ימיהם שהן ל"ה שנה.

[כ] יהודה בן תימא אומר: הוי עז כנמר וקל כנשר — בסמוך לההיא דר' עקיבא דאמר⁶⁴: "עשה שבתך חול" תנינן לה במסכת "פסחים" בפרק "מקום שנהגו", ואתא לאורויי לן דר' עקיבא לא אמר אלא במי שהשעה דוחקת לו ביותר, אבל צריך אדם לזוז את עצמו כנמר וכנשר⁶⁵ לעשות רצון אביו שבשמים לכבוד שבתות וימים טובים. כתוב במשנה: "הוא היה אומר: עז פנים לגיהנום וכוש פנים לגן עדן", ומוסיפין בו: "ר' אליעזר אומר: ממזר, [ר'] יהושע אומר: בן הנדה, ר' עקיבא אומר: ממזר"⁶⁶ ובן

55 בכמה כ"י: "מפני שרייתן". 56 "וקולטת את הסולת כתוב במשנה" — בנו"א ליתא. 57 שם: "מחמת יפיות או מחמת דבר אחר". 58 שם: "וחביב כבודו ככבוד חבריו ולא יותר". 59 שם: "היה בו". 60 בכ"י ג נוסף: "שהכניס בהן עין הרע, שהרי לבסוף נפלו מישראל כ"ד אלף". 61 "אלא עם אחרים" — בנו"א ליתא. 62 שם: "ובמדרש חכמים: שלוש מאות ועשרה עולמות יש כמניין יש". 63 שם: "בבלעם הרשע ודואג ואחיתופל כתוב קרא". 64 שם: "תיכף לאותה של ר' עקיבא שהיה אומר". 65 שם: "כנשר". 66 הוספתי ע"פ מס' כלה. 67 לפנינו: "רבותיך", וכן הוא בנו"א. 68 שם: "ומעשה שהיה בתלמיד אחד שהיה עובר לפנייהם